26e jaargang nummer 5
september / oktober 1997

WCS

WETENSCHAP CULTUUR & SAMENLEVING

Anatomie van de grap

Lachen taboe

Machinale moppen

WCS september - oktober 1997

Interview
Harry Stroeken en de psychoanalyse

Essays
Albert Camus: jaloers op Sisyphus

Het dier als ding

Reportage
Zender voor een kerkuil

lachen gieren brullen

losse nummers ƒ 11,95

8 710966 075029 05

EEN UITGAVE VAN DE VERENIGING VOOR CHRISTELIJK WETENSCHAPPELIJK ONDERWIJS EN DE VRIJE UNIVERSITEIT

5 Ten eerste

6 Neerslag

Reportage 8 Zender voor een kerkuil
Voor een afzonderlijke kerkuil is de stress van dit onderzoek nadelig, maar de gegevens zijn helaas onmisbaar voor de bescherming van zijn soortgenoten. De nachtelijke gangen van de Goudûle.

Interview 12 Harry Stroeken en de psychoanalyse
De geschiedenis van de georganiseerde psychoanalyse bestaat voor een groot deel uit verkettering en zuivering. En Freud heeft de plank vaak misgeslagen. Niettemin blijft Stroeken overtuigd van de waarde van de psychoanalyse. "De kern van de zaak staat recht overeind."

18 Heen & weer
Wandelen in de kosmos

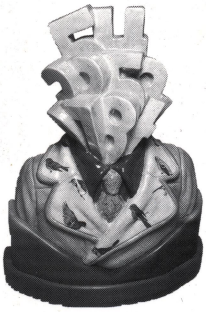

20 De herkenbare autist
De Hongaarse componist Bela Bartòk was autistisch en, als hij werkelijk had bestaan, Sherlock Holmes ook. Sommigen verdenken Einstein er zelfs van. Met de toenemende kennis over autisme groeit ook het aantal volwassenen dat de diagnose krijgt.

26 Brands
Kenners

Themakatern

27 - 44 Lachen, gieren, brullen

28 Anatomie van de grap
Beetje bij beetje krijgt de wetenschap grip op de grap. Humor-onderzoekers uit verschillende disciplines nemen zichzelf in elk geval buitengewoon serieus. De sceptische buitenwacht draait langzaam bij: in Amsterdam is de mop een promotie waardig bevonden. Vier onderzoekers over hun werkwijze en hun vorderingen.

35 Nobelprijs voor de humor
Mag er gelachen worden tijdens plechtigheden als de uitreiking van de Nobelprijs? En waarom precies?

36 Lachen taboe
Kijk ons eens fijn gechoqueerd worden, zegt een publiek dat het heerlijk vindt wanneer taboes worden doorbroken. Het kan niet ver genoeg gaan. Totdat een mens op serieuze grenzen van betamelijkheid stuit.

40 Machinale moppen
Het zal nog tientallen jaren duren voordat een computer echt bedreven is in de subtiliteiten die humor vergt. Toch zijn er al verrassende resultaten geboekt. Vooral eenvoudige 'talige' humor laat zich vrij gemakkelijk in modellen en formules vangen.

44 Grappen aan tafel
Tijdens een etentje met vrienden zijn de gezagsverhoudingen zoek; een omgeving waarin de grap het best gedijt.

45 In druk

Essay 48 Jaloers op Sisyphus
Vrijheid is tijdelijk, bewustzijn vergankelijk en opstandigheid uitzichtloos, aldus Albert Camus. Maar een postuum uitgegeven, onvoltooide roman, lijkt nieuw licht te werpen op zijn werk. Het nederige, onwetende, onverzettelijke leven is daarin het hoogste goed.

Essay 52 Tussen mens en stoel
De mens kan zich een leven zonder bewustzijn niet voorstellen. Maar hoe zit dat bij dieren? Bewijzen dat dieren al dan niet over bewustzijn beschikken is onmogelijk. Maar is dat eigenlijk wel nodig om onze houding jegens dieren te bepalen?

56 Vermogen tot verwondering
Kunnen kinderen filosoferen? Misschien nog wel beter dan volwassenen, zeggen volwassenen. Geleidelijk doet het vak-zonder-foute-antwoorden op de basisschool zijn intrede. "Wanneer krijgt een kind nou nog de kans om creatief na te denken?"

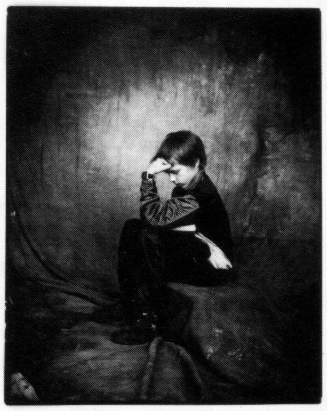

60 Tentoon
Renzo Piano's science-schip

62 Symposion
Exposities, lezingen, congressen

66 Academia Poetica
Herzbergs geheim

67 Prijspuzzel

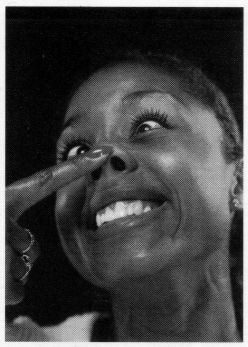

Omslagillustratie: Lenny Oosterwijk, met dank aan Sabrina

EXCLUSIEF VOOR LEZERS VAN

WCS

WETENSCHAP CULTUUR & SAMENLEVING

een **korting** van *f* 5,- bij aanschaf van

door Marcel Daens en Irene van Elzakker

Gestrand op een eiland van eenzaamheid

Dagboek van een vader over zijn autistische zoon

WCS-medewerkster Irene van Elzakker, tevens journaliste bij het Belgische dagblad 'De Morgen', tekende het verhaal op van een vader die vertelt over het leven met zijn autistische zoon Jo. Het boek 'Gestrand op een eiland van eenzaamheid' verscheen recentelijk bij Uitgeverij Icarus in Antwerpen en wordt in Nederland verspreid door Unieboek. Het is te bestellen via de boekhandel. Een fragment èn het verhaal achter dit boek, leest u in deze aflevering van WCS (zie pagina 20 en verder).

BON

TIJDELIJK *f* 5,- KORTING!

Tegen inlevering van deze volledig ingevulde bon bij boekhandel of warenhuis betaalt u als WCS-lezer voor 'Gestrand op een eiland van eenzaamheid' geen *f* 27,50 maar slechts *f* 22,50.

Naam: _____

Adres: _____

Postcode/Plaats: _____

Boekhandel/warenhuis: _____

Deze aanbieding is geldig tot en met 28 oktober 1997.
Icarus / Unieboek - ISBN 90 022 05198. Actienummer: 469 / 898.

Colofon 26e jaargang no. 5, september / oktober 1997

Wetenschap, Cultuur & Samenleving is een uitgave van de Vereniging voor christelijk wetenschappelijk onderwijs en de Vrije Universiteit

Commissie van redactie prof.dr H.E.S. Woldring (voorzitter)
mevr. P. Dondorp-Telkamp
mevr.drs F. Groenewoud-Van Zandbergen
dr A. van Harskamp
dr W. de Jong
mevr.mr P.C. Lodders-Elfferich
dr G.W. Noomen
dr C. van Rooden
prof.ir E.J. Tuininga
prof.dr P.J.I.M. de Waart
mevr.drs. H. Wams

Redactie Gert J. Peelen (hoofdredacteur)
Koos Neuvel
Mark Traa
Anneke Wijngaarde (secretariaat)
Tel. (020) 444 5288
Fax (020) 444 9251

Adres
Post (Redactie, administratie en uitgever)
Postbus 74768
1070 BT Amsterdam
Bezoek De Boelelaan 1105
Amsterdam-Buitenveldert

Vaste medewerkers Gerard Brands
Peter G. Brown (NY Academy of Sciences)
Peter Burger
Irene van Elzakker
Stephen Jay Gould
Eric Le Gras
Gert van Maanen
Henk Maassen
Paul Ophey
D. Prinsen
Rosamond Purcell
Harm Visser
Bart Voorzanger
Corien van Zweden

Fotografie Lenny Oosterwijk
Elmer Spaargaren
Peter Wolters

Uitgever Matthijs A.M. de Neeve
Tel. (020) 444 5285

Administratie Tel. (020) 444 5295

Abonnementen Jaarabonnement ƒ 67,50. Losse nummers ƒ 11,95. Betaling uitsluitend per toe te zenden acceptgirokaart. Abonnementen worden afgesloten voor een jaar en stilzwijgend verlengd. Opzeggingen uitsluitend schriftelijk en tot uiterlijk 1 maand vóór de expiratiedatum van het abonnement. Bij tussentijdse opzegging wordt geen restitutie verleend. Bij onjuiste adressering of adreswijziging s.v.p. de verbeterde adresband terugsturen.

Advertenties Matthijs A.M. de Neeve
Tel. (020) 444 5285
Fax (020) 444 9251

Ontwerp en opmaak Code 96, Rotterdam

Art directie Code 96, Rotterdam

Druk Van Gorcum, Assen

Distributie Bètapress, Gilze

© Vcwo, 1997
Niets uit deze uitgave mag op enigerlei wijze worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Van werken van kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie zijn de publicatierechten geregeld met Beeldrecht te Amstelveen.
© 1997 c/o Beeldrecht, Amstelveen

ISSN: 1381-6195

Valt er eigenlijk nog wel iets te lachen in de wetenschap? Waarom is, anders dan in *Piet Paaltjens'* tijd, het studentenleven niet langer een plezierig en onbekommerd bestaan, vol studentikoos bedoelde snikken en grimlachjes? Hoe lang is het alweer geleden dat een Groningse hoogleraar als *H.J. Scheltema* zijn studenten en collega's de stuipen op het lijf kon jagen met zijn onverbiddelijke *practical* en *sick jokes*? En waar is toch het traditionele studentencabaret gebleven waarmee decennia terug toenmalige jongelui als *Rinus Ferdinandusse* en *Ivo de Wijs* zoveel furore konden maken dat zij uiteindelijk aan afstuderen helemaal niet meer toekwamen?

Het ligt voor de hand deze prangende vragen te beantwoorden met een humorloze verwijzing naar de teneerdrukkende werking van tempobeurs en studietijdverkorting. Het lachen is de studenten van tegenwoordig wel vergaan; voor lol hebben zij geen tijd meer. En toch verklaart dat niet waarom de grap geheel uit laboratorium of bibliotheek is verbannen.

Misschien heeft, als bij zoveel maatschappelijke veranderingen, het omslagpunt ook in dit geval gelegen in de jaren zestig. Hoe ludiek het imago van deze periode achteraf ook mag zijn afgeschilderd, sindsdien lijkt het verboden om in studiezaal of werkgroepkamer een gulle lach te laten klinken. De wereld moest veranderd. En wetenschap, zo is er bij de studenten van toen ingehamerd, is als middel daartoe een door en door ernstige zaak. Deze studenten van toen zijn de wetenschappers van nu. Vandaar.

Het zou een verklaring kunnen zijn voor het taboe op de combinatie humor en wetenschap. Dat taboe geldt uiteraard de studentikoze grap van weleer. Het geldt zeker ook de grap als object voor serieus onderzoek; want daaraan is in de wetenschap *überhaupt* nooit veel aandacht besteed. Het is alleen al daarom een verademing dat dit taboe in deze aflevering van WCS wordt doorbroken.

In het hart van deze editie presenteren wij u met trots een themakatern waarin verslag wordt gedaan van de eerste pogingen de lach, de mop en zijn verteller aan serieus wetenschappelijk onderzoek te onderwerpen. Dat werd hoog tijd, vonden wij. Want humor is een sociaal smeermiddel van jewelste; een cultureel mechanisme dat bovendien in evolutionair opzicht zeer wel te verklaren is vanuit onder meer zijn cohesiebevorderende en zelfbevestigende werking. Voor de mens als sociaal dier bij uitstek, is de lach onontbeerlijk om vruchtbaar met soortgenoten te kunnen samenleven en samenwerken, en – keerzijde van deze medaille – tegelijkertijd anderen buiten te sluiten. Dat dit laatste lang niet altijd leuk is, wordt daarbij niet vergeten.

De redactie wenst u hoe dan ook veel plezier met dit nummer!

Gert J. Peelen

E of oe?

Liever nog bijt ik mijn tong af, breek ik mijn pen, en gooi ik mijn tekstverwerker in de open haard, dan me te bezondigen aan gejeremieer over de laatste spellingswijziging. Van mijn taal moeten ze met hun vingers afblijven, maar spelling is net zo min taal als het papier waarop woorden worden gedrukt of de lucht waarin ze weerklinken. Alleen, dan moeten spellingshobbyisten woord en schrijfwijze wel uit elkaar blijven houden.
Het Nederlands is een der weinige talen die onderscheid maken tussen 'oecologie' (spreek uit: 'eukologie') en 'ecologie' (spreek uit: 'ekologie'). Het betekenisverschil is enorm.
Oecologie is een vak dat aan allerlei universiteiten en onderzoeksinstellingen wordt onderwezen en beoefend. Het bestrijkt relaties tussen organismen en hun omgeving, andere organismen daarbij inbegrepen. Het onderzoekt vragen als: 'wat gebeurt er met de brandnetels in de polder als ik in de duinen vossen loslaat?' Of: 'hoe komt het dat er in een tropisch woud zoveel meer soorten per vierkante meter leven dan in de eeuwig zingende bossen van het Hoge Noorden?'
Ecologie daarentegen is een levensovertuiging die er terecht van uitgaat dat alles met alles samenhangt en, soms, ten onrechte dat je daarmee een heel eind komt. Een oecoloog streeft naar meer kennis en inzicht, om zichzelfs wille en uit pure fascinatie voor de ons omringende natuur, of omdat je daarmee bijvoorbeeld de productiviteit van de landbouw kunt vergroten. Een ecoloog streeft naar een andere manier van leven. Dat is geen onderscheid om luchthartig overheen te stappen. Er zijn heel wat ecologische oecologen, maar er zijn er ook die al dat groene gedoe maar onzin vinden. Er zijn heel wat ecologen die de oecologie met belangstelling volgen, maar er zijn er ook die de academische neutraliteit van de oecologie als een doodzonde zien, en die niet graag in oecologisch gezelschap worden betrapt. Het rare is echter dat het woord 'oecologie' in de nieuwe woordenboeken, groene boekjes en woordenlijsten helemaal niet voorkomt. Een gangbare reactie op het schrijven van oecologie als 'oecologie', is: 'die schrijfwijze bestaat niet meer, die is bij de spellingsherziening afgeschaft'. Dat kan, met wettelijk vastgelegde schrijfwijzen. 'Pannekoeken' bestaan ook niet meer. Maar je kunt bij wet toch niet zo maar een heel woord en de bijbehorende betekenis afschaffen? (BV)

Hugo's Boekenkist

De 'logikwiz' uit het mei/juninummer van WCS bleek uitzonderlijk pittig; nauwelijks de helft van alle 69 inzenders had de enig juiste oplossing gevonden. Deze luidt als volgt:
Muildiers 'De afslag' behoorde tot de 30-delige Regenboogserie; 'De ochtenden' van Van de Bras kwam uit de 20-delige Boekweitserie; Van Beuks 'De optocht' uit de 40-delige XYZ-reeks; 'Frieslands triomf' van De Graaf verscheen in de 50-delige Hagedisserie; 'Het moederland' van Dubordes tenslotte stamde uit de 10-delige Forelreeks. Uit de goede oplossingen trokken wij die van: A. Beltz in Delft, L. Boonstra in Appelscha en G. ten Brink in Naarden. Zij krijgen een boekenbon van *f* 25,- thuisgestuurd.

Jomanda ontmaskerd?

In Keinse, gemeente Schagen, staat een waterput. Wie binnen een straal van twintig kilometer van die put woont, mag zich gelukkig prijzen. De waterput is namelijk het sterkste *leycentrum* in ons land. Een leycentrum is een punt op aarde waar onzichtbare energielijnen elkaar kruisen. De leycentra zijn onderling verbonden door lijnen waar doorheen etherische energie stroomt: de leylijnen. Voor alle duidelijkheid: het zijn geen aardstralen. Die zijn negatief, vraag dat maar aan de mensen die menen er een slechte nachtrust van te krijgen. Leylijnen en leycentra leveren positieve energie. Wichelroedeloper *Wigholt Vleer* hoef je niets meer te vertellen. In 1992 schreef hij het boek 'Leylijnen en leycentra in de lage landen'. Er is een heuse studiekring die al meer dan tweeduizend van die dingen heeft opgespoord. Vleer wordt uitgebreid aan het woord gelaten in het blad 'Traditie', een uitgave van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. Dat waagde zich niet aan enige kritische vragen over de materie. Auteur *Girbe Buist* vond alles best wat de wijze heer Vleer hem vertelde. Zelf schreef hij: "De energie van een leycentrum kan op verschillende manieren uitwerken. Personen met kwalen als astma, bronchitis en reuma voelen verlichting van de kwaal op een sterk positief leycentrum. Grote vermoeidheid verdwijnt soms in een half uur. Personen met hartkwalen moeten echter een langdurig bezoek aan een sterk leycentrum vermijden. Door te gaan zitten op de kern van een leycentrum krijgen veel personen dagdromen en visioenen van verschillende aard. Sommige leycentra zetten aan tot sport en spel, terwijl andere de werklust en de dadendrang bevorderen."
De consequenties van dit alles zijn duidelijk: iedereen die zich ziek, zwak of misselijk voelt dient zich terstond naar de Keinse waterput te begeven. Dat doet ons denken aan een ander bedevaartsoord: de evenementenhal in Tiel. Zou *Jomanda* misschien...? Ja hoor, kijk maar op de derde plaats in de leycentra-top-tien: 'Tiel, Jomandahal, uitstraling van 14,5 kilometer'. Maar goed dat Jomanda in Tiel blijft praktiseren. Niet zijzelf, maar de grond onder haar voeten biedt genezing. Of zou ze met haar vestiging in Tiel haar eigen leycentrum hebben meegenomen? Kan er dus zomaar – huppekee! – ergens een leycentrum bijkomen? Heeft Jomanda de grond ingestraald? Zo niet, dan is ze hierbij ontmaskerd. Dàt hadden meneer Vleer en zijn volgeling Girbe Buist vast niet bedoeld. (MT)

Liever breed dan smal

Redactie: Mark Traa
Bijdrage: Bart Voorzanger

Wat vinden we mooier: een ranke conifeer of een brede eik? En wat bepaalt onze voorkeur voor een boomvorm? Psychologen van de Universiteit van Californië lieten enkele honderden studenten in de VS, Canada, Japan, Israël, Brazilië en Australië tekeningen van elf verschillende bomen zien, variërend van een eucalyptus- tot een palmboom.
De opdracht was: plaats ze in volgorde van uiterlijke aantrekkelijkheid, en geef aan welke boomvorm het meest voorkwam in de streek waar je opgroeide.
De resultaten van het onderzoek zijn terug te vinden in het meest recente nummer van het tijdschrift 'Ecological Psychology'. De ondervraagden in alle landen hadden een sterke voorkeur voor brede, uitgewaaierde bomen. Smalle, hoge modellen waren het minst favoriet, ook bij de studenten die in hun jonge jaren het meest met dergelijke bomen waren geconfronteerd. In het algemeen hadden de ondervraagden overigens wel een voorkeur voor boomvormen waarmee ze waren 'opgegroeid'.
Onderzoek naar favoriete boommodellen is belangrijk, vinden de psychologen, omdat de esthetische voorkeur van mensen voor bepaalde boomtypes in grote mate bepaalt waar welke bomen worden geplant.
En natuurlijk is een studie als deze verre van volmaakt: er zijn veel meer dan elf verschillende boommodellen, de tekeningen zijn tweedimensionaal en tonen niet de omgeving waarin de bomen normalerwijs staan, en bovenal is er geen reden waarom we studenten moeten laten bepalen hoe onze bomen eruit zien. (MT)

Foto: Peter Wolters AVC/VU

INGEZONDEN

Toeval

In het juli-augustusnummer van WCS staat het stuk 'Dat treft!' over toeval in het dagelijks leven. Het is een feit dat velen tegenwoordig denken dat 'alles toeval is', wat al gauw leidt tot de gedachte dat het leven doelloos en zinloos is. Dit alles-is-toeval-denken is typisch voor het Westerse wereldbeeld. In 'De trots van alfa en bèta' (De Bezige Bij, 1997) noemt *Floris Cohen* dit een simpelmanswereldbeeld, zoals gepropageerd door bijvoorbeeld de wiskundige *John Allen Paulos*. In 'Beyond innumeracy' (Penguin Books, 1992) begint deze het stukje 'Coincidences' met: *"Coincidences fascinate us. They seem to compel to a search for their significance. More often than some people realize, however, they're to be expected and require no special explanation."*
Vervolgens geeft hij een aantal berekeningen waaruit blijkt dat dit voor sommige situaties inderdaad geldt. Een voorbeeld is het verjaardagsprobleem: in een groep van slechts 23 personen is de kans al 50 procent dat tenminste twee personen op dezelfde dag jarig zijn. Na nog een voorbeeld volgt nog wat gefoeter op voorspellingen door onder meer waarzeggers, suggereert hij dat we tegenwoordig meer weten (waardoor het aantal coïncidenties de laatste twee eeuwen waarschijnlijk groter is geworden), en eindigt flauw maar niet ten onrechte met: *"In reality, the most astonishingly incredible coincidence imaginable would be the complete absence of all coincidences."*
De verwarring over toeval ontstaat doordat er twee soorten bestaan:
1. Het wiskundige, met uitspraken als 'de kans op het geval 1 bij een dobbelsteenworp is 1/6'. Wat weinigen zich realiseren is dat dit een idealiserende aanname is. Zij veronderstelt ten onrechte het bestaan van een perfect symmetrische dobbelsteen. Sterker nog: de 1/6 kan nooit worden aangetoond met een echte dobbelsteen, omdat daarvoor een oneindig aantal worpen nodig is. En zoveel tijd is er niet.
2. Het persoonlijke, met uitspraken als 'het moment dat ik mijn huidige echtgenoot voor het eerst tegenkwam herinner ik me als de dag van gisteren – dat was toevallig! (n.b. met de uitspraak 'dat was toevallig' bedoelt men juist dat een gebeurtenis als meer dan louter toeval wordt ervaren). Of iets toeval is wordt hier dus afgeleid uit de persoonlijke ervaring. Kenmerkend is dat anderen de als meer dan louter toeval ervaren gebeurtenissen vaak niet als zodanig erkennen. Behalve dan als het over universele gebeurtenissen gaat, zoals een ontmoeting die leidt tot verliefdheid.
Kortom, het wiskundige toevalsbegrip is een onterechte, buiten de realiteit staande idealisatie die vooral bèta's aanspreekt. Het persoonlijke toevalsbegrip is de menselijke (alfa-)realiteit, die moeilijk duidelijk is te maken aan m.n. bèta's.
Ons wereldbeeld is gevormd door de Westerse wetenschap. Ons denken over toeval verschilt daarom van het Oosterse. De volgende anekdote verduidelijkt dat: de Zwitserse psychiater *Jung* (1875-1961) hield eens een lezing over synchroniteit (een soort persoonlijke ontoevalligheid) en vroeg na afloop of men begrepen had wat hij daarmee bedoelde. Daarop antwoordde een Oosterling zoiets als: 'Wat synchroniteit is, dat wist ik al, maar de door u genoemde causaliteit, wat is dat eigenlijk?'.

Drs. J.S. Groot, Voorburg

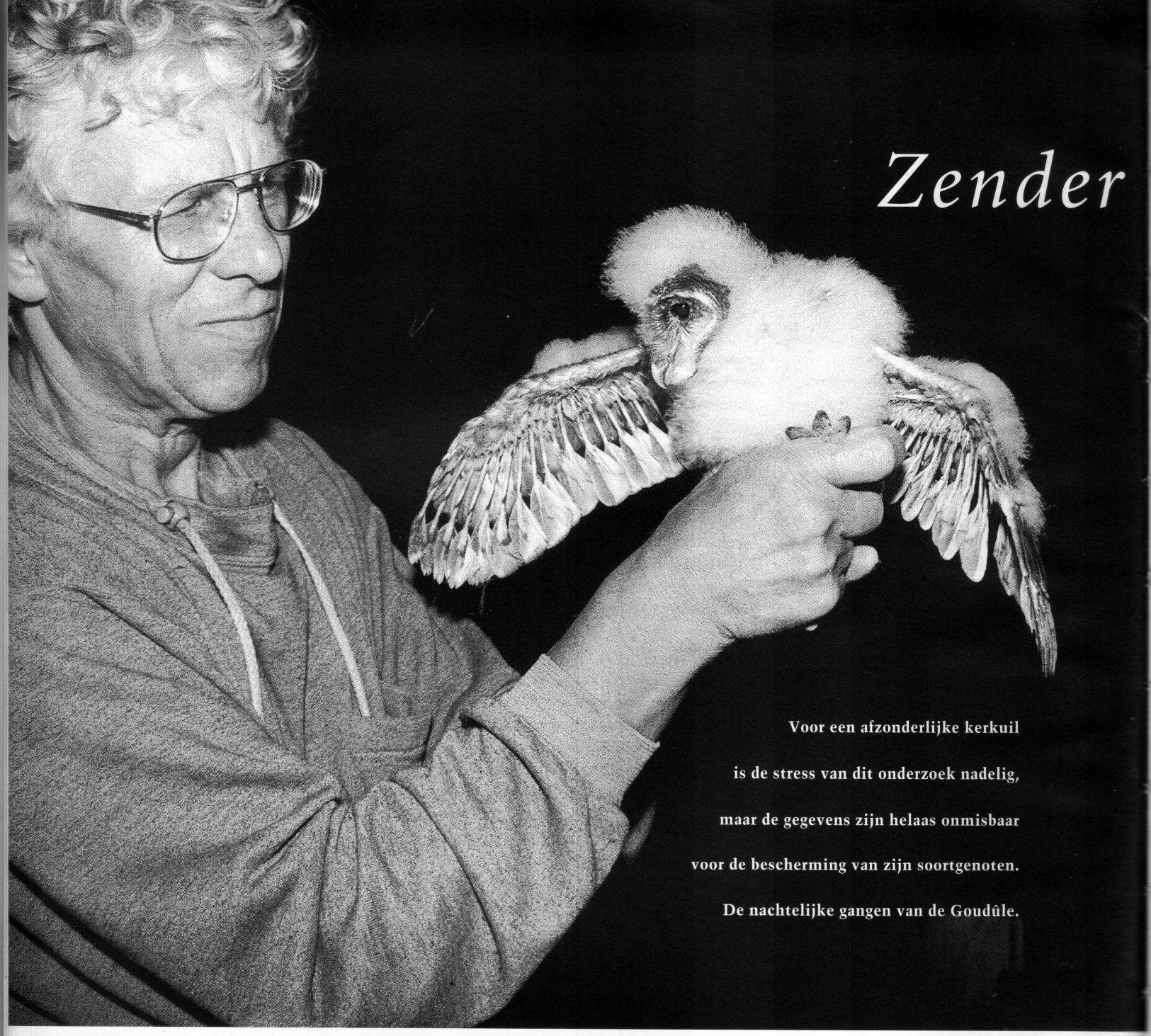

Zender

Voor een afzonderlijke kerkuil is de stress van dit onderzoek nadelig, maar de gegevens zijn helaas onmisbaar voor de bescherming van zijn soortgenoten. De nachtelijke gangen van de Goudûle.

De kerkuilen nestelen hoog in de nok van de schuur naast de boerderij van de gebroeders *Jacobi* in de buurtschap Siegerswoude, niet ver van het Friese Earnewâld. Onderzoeker *Johan de Jong*, ook wel bekend als de Uilenman van Ureterp, balanceert op een hoogte van een meter of tien op een smalle ladder om de drie jongen uit de nestkast te pakken. Even later daalt hij af met in zijn hand een bundel dons, waaruit drie paar felle oogjes wantrouwend gluren naar het groepje mensen dat zich heeft verzameld op de hooizolder.

De Jong neemt de jonge Goudûles, zoals de vogels in het Fries heten, mee naar een kleine keet op het erf van de Jacobi's, waar ze worden gewogen en gemeten. De drie zitten betrekkelijk rustig op het weegschaaltje en later op de tafel en wanneer De Jong ze op hun rug naast elkaar op tafel legt, blijven ze roerloos liggen. Hun scherpe klauwen steken priemend naar voren. Het lijkt of de

voor een kerkuil

Eric Le Gras

wilde vogels – want ze zijn en blijven wild, benadrukt De Jong – zich tijdelijk hebben overgegeven.
Het groepje toeschouwers kijkt mee over de rug van De Jong. Het bestaat, afgezien van de fotograaf en de verslaggever, uit drie studenten van het Van Hallinstituut in Leeuwarden en drie leerlingen van het Drachtster Lyceum waar De Jong docent biologie is. De voertaal is Fries en de droge humor is dat ook. Wanneer het ritueel van wegen en meten, dat zich iedere avond afspeelt, is voltooid gaan de jonge uilen terug in hun nestkast. Daar wachten ze tot hun ouders, die de dag en de vroege avond elders doorbrengen, de eerste muis brengen. Het is bijna donker en etenstijd.

't Wyfke

Het terugzetten is het best te volgen vanuit het onderzoekscentrum, dat is gevestigd in een afgeschoten ruimte in de voormalige stierenstal van de Jacobi's. Daar staan, naast een hoop andere apparatuur, drie monitoren die registreren wat zich in de nestkast afspeelt. Op het scherm is eerst alleen een houten wandje met een gat erin te zien, maar opeens verschijnt de hand van De Jong met de uilen erin, die zich zodra ze vrij zijn in een hoekje terugtrekken. Ze draaien wat in het rond, poetsen hun veren, reinigen hun klauwen en houden de opening in de gaten, waardoor hun ouders straks de muizen zullen aanvoeren.
Het is echter geen volwassen kerkuil die als eerste in het beeld op de monitoren opduikt, maar de hand van technicus *Jan Koopmans*. Hij staat op de trap om een traliewerk in de kooi aan te brengen en een valluik voor de opening te installeren. Die moeten helpen om vanavond het vrouwtje te vangen. Ze moet een nieuwe zender op haar rug krijgen, waarmee de onderzoekers haar nachtelijke gangen kunnen volgen. De oude zender heeft ze op de een of andere manier vernield, de antenne die diende als zendmastje is afgebroken.

Koopmans werkt op aanwijzingen vanuit de stierenstal. Hij ziet niet wat zijn handen doen. De opening in de nestkast is te nauw en bovendien is de kast voorzien van een lamp die infrarood licht levert. De camera die de monitoren in de onderzoeksruimte van beelden voorziet pikt dat licht op, maar uilen- en mensenogen doen dat niet.
Het traliehekje dat Koopmans vastschroeft, moet de jongen achter in het hok houden. Bij het voeren dringen ze anders ver naar voren, in de richting van de snavel van hun moeder. Die blijft dan in de nestopening zitten, geeft haar muis aan het meest opdringerige jong en vertrekt weer om de jacht voort te zetten. Als de jongen achterin het hok moeten blijven, verwachten De Jong en Koopmans, moet ''t wyfke', zoals ze haar noemen, naar binnen gaan. Het luik, op afstand bediend vanuit de stierenstal, sluit zich dan achter haar.
Als de kerkuilen achter in de kast zijn vastgezet en de proeven met het luik bevredigend zijn verlopen, neemt De Jong tijd om wat te vertellen over zijn onderzoek. Hij loopt over het erf van de Jacobi's naar de keet. Terwijl hij daar zit, dwalen zijn ogen voortdurend af in de richting van het raam. Hij wacht op een teken dat het vrouwtje in aantocht is.

Broedgeval

Drs Johan de Jong is een *self made*-wetenschapper. Hij kwam na achtereenvolgens een ULO-, kweekschool- en een MO-opleiding biologie uiteindelijk terecht op de Universiteit Utrecht.
Zijn universitaire studie biologie rondde hij af in Groningen, waar hij ook hoopt te promoveren op zijn onderzoek naar de kerkuil. Intussen blijft hij werkzaam in het onderwijs. Het onderzoek naar de kerkuil is een hobby, geen broodwinning. Als onderzoeker heeft De Jong een vooral praktische inslag. De bescherming van de kerkuil staat voorop. In 1996 beschreef hij in het blad van de Friese vogelwachters hoe slecht de kerkuil er zo'n jaar of twintig terug voorstond. De vogeltellers in Friesland bleven in 1979 steken op precies acht broedparen. De volgende twee jaren waren dat er negen.
In hetzelfde artikel kon De Jong echter ook melden dat in 1996 het driehonderdste broedgeval binnen was, terwijl het broedseizoen voortduurde. De beschermende maatregelen hebben dus succes gehad en een deel van dat succes is toe te schrijven aan de toename van de weten-

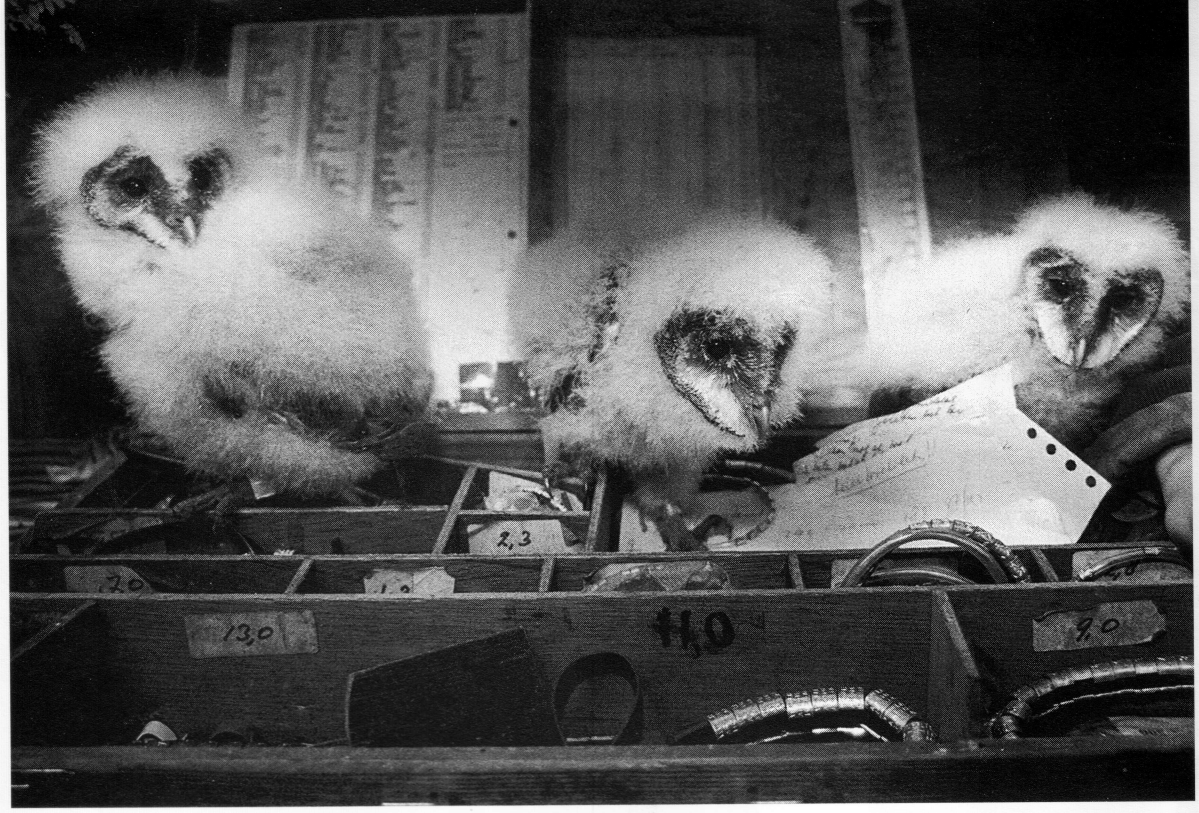

schappelijke kennis over de kerkuil. De invloed van maaibeheer en beweiding, van onkruidbestrijding, bemesting of van de verschillende manieren om de grond te bewerken is redelijk bekend. Het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij baseerde de aanbevelingen in het recent gepresenteerde soortbeschermingsplan voor de kerkuil op die kennis. Met een andere overheidsinstelling, Rijkswaterstaat, onderhoudt De Jong contacten, omdat de kerkuil nummer drie staat op de lijst van verkeersslachtoffers langs de grote wegen. De eerste vier plaatsen zijn voor uilen: de steenuil voert de lijst aan en daarna volgen de bosuil, de kerkuil en de ransuil. Dat de meeste Nederlanders, voortrazend in hun auto, doorgaans alleen dode egels of konijnen zien, is volgens De Jong te begrijpen. Er zijn liefhebbers genoeg voor een dode uil, de vogels verdwijnen snel in de achterbak van een passerende auto. Kerkuilen wagen zich niet voor niets in wegbermen en tussen het verkeer. Die bermen, licht De Jong toe, zijn tegenwoordig belangrijke natuurgebieden. Het beheer is er tamelijk milieuvriendelijk en wegen staan met elkaar in verbinding, zodat niet alleen auto's maar ook dieren zich erlangs verplaatsen. Muizen voelen zich thuis in de bermen en de kerkuil, die zich met muizen voedt, moet daar op zoek naar een prooi. Bedenk daarbij dat de kerkuil op een hoogte van een meter of twee jaagt en soms vanaf een hectometerpaaltje afwacht tot er een muis oversteekt en het is duidelijk waarom kerkuilen zo vaak het slachtoffer van het verkeer zijn.

De wegberm als natuurgebied. Het is, De Jong beaamt het, een kwestie van armoede. Bovendien is het ironisch, dat een gepassioneerd natuurbeschermer als hij eigenlijk graag zou zien dat Rijkswaterstaat de bermen, zeker de delen die dicht tegen het asfalt aanliggen, regelmatig zou scheuren. Die manier van het bewerken van de grond is slecht voor de plantengroei en schrikt ook muizen af. Maar dat is weer in het voordeel van de uil, die met zijn prooidieren meetrekt naar oorden die, althans voor uilen, veiliger zijn.

De Jong verwacht niet dat Rijkswaterstaat het beheer van de wegbermen zal veranderen in het voordeel van de kerkuil. De belangen van de andere bermbewoners wegen zwaarder en echt onredelijk vindt hij dat niet. Wel hoopt hij dat de minder ingrijpende maatregelen die hij in gedachten heeft een kans zullen krijgen. Een kapje op een hectometerpaal zou al helpen, want dan kunnen kerkuilen niet meer vanaf die gevaarlijke plek jagen.

Bliebjes

De moederuil die straks een nieuwe zender op haar rug krijgt, moet straks nauwkeurige antwoord gaan verschaffen op de vraag waar uilen hun voedsel vandaan halen. Op twee plaatsen in de omgeving vangen studenten de bliebjes van haar zender op met een richtantenne en bepalen zo de richting waarin ze de uil moeten zoeken. Aangevuld met de gegevens van een apparaat dat vaststelt hoe ver het zendertje is verwijderd, kan De Jong bepalen waar de moederuil zich ophoudt.

Het mannetje met wie zij vorig jaar een relatie onderhield en dat ook met een zender was uitgerust, deed dat vooral in de bermen van de nabijgelegen Wâldwei, de grote weg tussen Drachten en Leeuwarden. Haar huidige partner, ook al bezenderd, zoekt het bij een zandgat in de buurt. Dat is een minder gevaarlijke plek, maar of dat betekent dat dit dier slimmer is, valt moeilijk te zeggen. Misschien zitten de muizen dit jaar gewoon ergens anders.

De Jong begint tekenen van onrust te tonen. Hij wil terug naar de stierenstal, om te zien of de kerkuil is gearriveerd. Buiten is het nu donker en in de stal is het gezellig. De thermosfles met koffie gaat rond, het kon wel eens laat worden

vannacht. In een kring kijken De Jong, Koopmans, drie studenten, drie scholieren, een fotograaf en een verslaggever naar een eentonige televisieuitzending: drie jonge uilen achter een traliehekje. Het is een ontroerend gezicht, ze wassen zich en kijken zo af en toe verlangend naar de ingang van het nest, maar op den duur ga je verlangen naar echte actie.
Het is stil in de stal, iedereen concentreert zich op de monitoren. Het enige wat beweegt, zijn de cijfers op de *display* die bovenop een monitor staat. Die *display* staat in verbinding met een weegschaal, een gift van een relatie van De Jong die bij een weegschaalfabrikant werkt. De weegschaal is onder de nestkast aangebracht en meet tot op twee gram nauwkeurig veranderingen in het gewicht van kast plus inhoud en reageert ook op de bewegingen van de jongen.
Een verse muis, afgeleverd door vader of moeder kerkuil, verhoogt het cijfer op de *display* direct met een paar gram. De onderzoekers kunnen op die manier precies nagaan hoeveel voedsel de jonge uilen hebben gekregen. De aard van het voedsel, het soort muis dat ze verorberden, determineren ze op het oog. De weegschaal is ook nauwkeurig genoeg om de ouders te betrappen, wanneer die zelf eens een muisje verschalken. Hun gewichtstoename verschijnt digitaal op de *display*.
Onder de wachtende uilen in de kast heerst een duidelijke hiërarchie. Het is niet de oudste die vooraan staat te wachten tot één van de ouders met de eerste muis van de nacht binnenkomt, maar de uil die als tweede uit het ei kroop. Nummer twee is ook de zwaarste van het stel, hoewel de verschillen niet groot zijn. Het zou kunnen dat het om een vrouwtje gaat; die zijn wat steviger gebouwd.
De klok wijst twaalf uur aan en de studenten hadden allang samen met de bezoekende scholieren op weg moeten zijn om te peilen waar de vaderuil uithangt. Het is onderzoekstechnisch beter om die peiling steeds op hetzelfde tijdstip uit te voeren, maar De Jong wacht tot het vrouwtje is gevangen. Vrijwilligers en belangstellenden moet je gemotiveerd houden voor het onderzoek. Nu het spannend wordt, mag iedereen erbij zijn.
Jan Koopmans houdt zijn hand aan de knop waarmee hij het luik achter de moederuil kan laten dichtklappen.
Op de mouw van zijn jas is een *badge* genaaid van de WKF, de Werkgroep Kerkuilen Friesland. Bij de deur staat *Oege Jacobi*, de boer die de onderzoekers gastvrijheid biedt. Vogels zijn zijn hobby en De Jong is een goede bekende van hem, vandaar. Van de uilen heeft hij geen last en van hun uitwerpselen die op de hooizolder belanden schrikt hij niet.
Het is alleen jammer dat de boerenzwaluw de schuren waar uilen broeden mijdt. Maar dat is dan ook het enige nadeel.

Afstandsbediening

In de stal rijst nu de vraag hoe lang het nog zal duren. Als het tegenzit, tijdens nachten waarin het vanwege regen slecht jagen is, verschijnt het vrouwtje niet vaker dan twee keer per nacht.
In goede nachten heeft ze het overigens gepresteerd tegen de dertig keer een muis af te leveren. De gevolgen voor het gewicht van haar jongen zijn direct af lezen op de gewichtscurve die de onderzoekers bijhouden.
Ook het mannetje meldt zich niet. Vanwege de eentonige bliebjes van de afstandsmeter vermoedt Koopmans dat hij stilzit, misschien wel op een hectometerpaaltje. Om kwart over twaalf doorbreekt de moederuil opeens de afwachtende stemming. Ze verschijnt op de monitor en Koopmans vangt haar met zijn op afstand bediende luikje. De Jong rent naar de hooischuur en vliegt de ladder op. Even later komt hij naar beneden met de volwassen uil. Haar kop lijkt op een groot wit masker en haar veren zijn fijn getekend en voorzien van oogjes. De naam 'Goudûle' is welverdiend.
De Jong en Koopmans werken snel en efficiënt, ze hebben dit vaker gedaan. Ze knippen de draden waarmee het kapotte zendertje op de rug van de uil is bevestigd los en leggen haar een tuigje om waaraan de nieuwe zender zit.
De Jong houdt het diertje vast en doet dat met respect voor haar scherpe klauwen. Als ze de kans krijgt om die in je vingers te zetten, zegt Koopmans later, dan zitten die meteen op het bot.
Het bevestigen van het deel van het tuigje dat om de hals van de uil zit, is een nauwkeurig werkje. Het mag niet te los zitten, omdat de uil dan de zender verliest.
Te strak is ook niet goed, want dan kan ze geen muis meer door haar keel krijgen. Als Koopmans klaar is met zijn tangetjes, is er van de zender niets meer te zien. Alleen de antenne steekt uit haar rugveren omhoog, alsof de vogel afstandsbediening heeft. De Jong laat de kerkuil nog even zien aan de kring om hem heen en brengt haar dan haastig terug naar de nestkast. Voor een wilde uil is de situatie bedreigend en hij wil voorkomen dat de vogel te veel stress te verwerken krijgt.
Later, in de nu verlaten stierenstal, vertelt hij dat dit uilenpaartje in zekere zin moet lijden ten behoeve van de rest van de soort. Voor een individuele kerkuil is de stress die het onderzoek oplevert nadelig, maar de gegevens die je van haar krijgt zijn onmisbaar voor de bescherming van de kerkuil in het algemeen. Het is een afweging die De Jong elke keer weer moet maken.
Buiten, in de duisternis, verstoort alleen een enkele auto op de Wâldwei, de stilte. Op de B-weg naar Earnewâld gloeien twee rode achterlichtjes. Het zijn een student met een antenne in zijn hand en een scholier, op weg naar hun peilpunt om te luisteren waar de uilen uithangen.

fotografie: Elmer Spaargaren

"Ooit heb ik voor een feestje een lied geschreven waarin de naam van Freud voorkwam. Maar om nu te zeggen dat daarmee mijn interesse voor de psychoanalyse ontwaakt is, dat zou teveel gezegd zijn. Die interesse ontstond pas echt toen ik van 1966 tot 1971 in Parijs woonde en daar filosofie studeerde. Het was het tijdperk van grote structuralistische denkers als *Jacques Lacan*, *Claude Lévi-Strauss*, *Roland Barthes* en *Michel Foucault*. In die tijd was Freud ook in de filosofie aan de orde. Zelf ben ik destijds in analyse gegaan bij de zoon van een in Frankrijk beroemde geleerde. En vanaf die tijd heeft de psychoanalyse mij niet meer losgelaten."

Harry Stroeken

De geschiedenis van de georganiseerde psychoanalyse bestaat voor een groot deel uit verkettering en zuivering. En Freud heeft de plank vaak misgeslagen. Niettemin blijft Harry Stroeken overtuigd van de waarde van de psychoanalyse. "De kern van de zaak staat recht overeind."

Koos Neuvel

Harry Stroeken heeft zich ontpopt tot een van de grootste kenners van de psychoanalyse in dit land. Hij heeft een aantal boeken op zijn naam staan, waarvan vooral 'Freud en zijn patiënten' (1985) en 'Psychoanalytisch woordenboek' (1994) een zekere publieke bekendheid genieten. In zijn meest recente boek 'Freud in Nederland' (1997) beschrijft hij de lotgevallen van de erfgenamen van Freud in de twee psychoanalytische verenigingen die ons land telt.
Stroeken is bijzonder hoogleraar aan de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit Leiden. Maar hij is niet alleen academicus maar ook praktiserend analyticus. In Utrecht heeft Stroeken zo'n twintig uur in de week praktijk aan huis. Het zijn zelden nog analyses volgens de klassieke methode: de analysant liggend op de bank, de analyticus daarachter zittend, en dat in een frequentie van zo'n vijf keer per week.
De cliënten van Harry Stroeken komen 'slechts' één of twee keer per week, en analysant en analyticus zitten daarbij tegenover elkaar; zij kunnen elkaar dus aankijken.
Stroeken over de psychoanalyse: "Zo'n psychoanalyse kan van grote waarde zijn, in ieder geval heb ik dat zelf zo ondervonden. Toen ik in Parijs filosofie studeerde was ik nog franciscaan. Het priester-zijn was voor mij een zeer diep liggend gegeven. Je zou bijna kunnen zeggen dat ik vanaf de conceptie voorbestemd was om priester te worden. Ik kom uit een gezin van zes kinderen met daarin één meisje. Mijn ouders hadden het vaste idee dat een van hun kinderen priester moest worden, en die eer viel mij dus te beurt. Ik had daar een heel ingewikkeld gevoel over. Enerzijds wil je dat zelf ook graag, anderzijds zijn het de anderen die dat voor jou willen. Daarbij kwam dat ik uit een gezin afkomstig was met een nogal knellende structuur. Ik voelde mij het symptoom van een zekere spanning tussen mijn ouders."

Door de psychoanalyse ontdekte u geen franciscaan te willen blijven?
"Het heeft er wel mee te maken. Maar je kunt toch niet zeggen dat mijn psychoanalyse er de oorzaak van was dat ik niet langer franciscaan wilde zijn. In die tijd, de jaren zestig, waren er zoveel mensen die een andere weg insloegen, zonder dat ze de psychoanalyse daarbij nodig hadden. Maar heel belangrijk is dat je in een psychoanalyse gevoelens of gedachten die vaag of latent zijn, hardop gaat uitspreken. Daarmee wordt alles veel duidelijker. Dat kan een onomkeerbaar proces op gang brengen. Voor mij heeft dat heel goed gewerkt. Ik ervaar dat nu ook als analyticus bij andere mensen. Soms zeggen mensen mij: ik vertel nu wel van alles, maar wat moet ik er eigenlijk mee? Dat kun je ook omdraaien. Wanneer mensen hun verhaal vertellen, vaak na een lange weerstand, brengt alleen dat vertellen al een enorme emotionele verandering teweeg. De dingen blijven niet langer in je keel steken.
"Kinderen zijn enorm loyaal jegens hun ouders en zullen niet gemakkelijk vertellen hoe het werkelijk was. Maar als ze dat toch doen, in de veilige omgeving van een analytische setting, kan dat bevrijdend uitpakken. In principe kan dat tot een verzoening leiden met dat deel van hun ouders dat tot het gevoel van onbehagen geleid heeft, ook al zijn die ouders soms al overleden.'

"Bij iedereen vermoedt men verborgen motieven en complexen, behalve bij zichzelf. Heel onanalytisch eigenlijk."

"Het gevolg van een psychoanalyse kan zijn dat een mens het beeld van het gezin waar die uit vandaan komt, bijstelt en meer waarheidsgetrouw maakt. Als je eerst denkt dat de ellende allemaal aan de vader heeft gelegen en dat de moeder zielig was, zou dat in de loop van de tijd tot een ander inzicht kunnen leiden. Het leidt tot een verandering van het levensverhaal. Dat proces kan ook nadat de analyse is afgelopen blijven doorgaan. Ik ben nu 56, maar na mijn vijftigste ben ik daar toch nog van tijd tot tijd mee bezig geweest. Juist om zo goed mogelijk in het heden te staan is het van belang dat het verleden achter je ligt. Ik ben net een boek van *Gerard Reve* aan het lezen, die op 55-jarige leeftijd schrijft dat hij in gesprekken met zijn lijfarts, zoals hij zijn huisdokter noemt, toch nog weer heel verrassende ontdekkingen deed over zijn vader en moeder, dat een aantal dingen hem veel duidelijker werd, en dat terwijl hij toch vroeger al in therapie was geweest. Met het leven in het heden verandert ook het eigen levensverhaal, dat verhaal komt in een ander perspectief te staan. En dat kan bevrijdend zijn, revolutionair zelfs. In ieder geval werkte het zo voor mij toen ik in analyse ging."

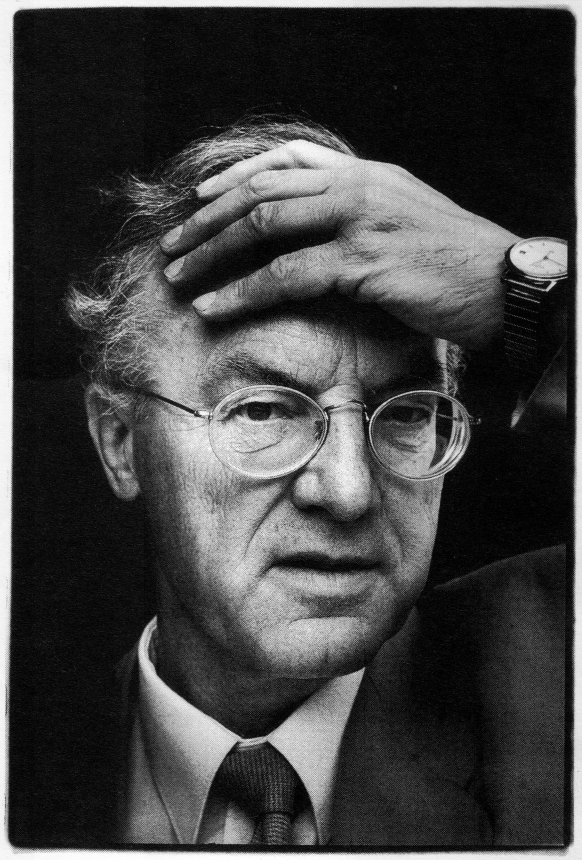

Was de psychoanalyse vanwege die bevrijdende connotaties destijds ook zo populair?
"De jaren zestig waren een heel andere tijd dan de jaren negentig. Het zou kunnen dat de psychoanalyse destijds in een zeker revolutionair maatschappelijk daglicht stond. Nu is dat anders, alleen al omdat er tegenwoordig naast de psychoanalyse veel meer psychotherapeutische mogelijkheden zijn, al bouwen die therapieën soms voort op de essentialia van de psychoanalyse. En we leven nu in een tijd van groei en stabiele uitbouw waarin weinig behoefte bestaat aan revolutie, maar waarin de psychoanalyse wel een eigen plaats kan hebben. Een onderdeel van een bevrijdingsbeweging is zij niet meer; die bevrijdingsbeweging is er immers niet, dus kan zij ook geen onderdeel zijn."

Psychoanalyse kan niet alleen tot vrijheid maar ook tot onvrijheid leiden.
"Voor mijn boek over de psychoanalyse in Nederland heb ik een analyticus geïnterviewd die de sfeer in de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse als heel verstikkend ondervond toen hij daar midden jaren zestig aankwam. Dat heeft onder andere te maken met het feit dat ieder mens die analyticus wil worden, zelf een analyse moet ondergaan, meestal bij een vooraanstaand lid van de Vereniging. De oudere garde weet daardoor alles van de jongere analytici, die hebben zich helemaal bloot gegeven en die willen vervolgens geaccepteerd raken bij de ouderen. Dat kan een sfeer van benauwdheid en afhankelijkheid met zich meebrengen. Een mens kan zich onvrij gaan voelen. Dat is een aberratie, en tegen het wezen waar het in de psychoanalyse allemaal om begonnen is.

"Persoonlijk heb ik dat verstikkende, die onvrijheid, nooit zo ervaren. Misschien heb ik het geluk gehad dat ik de eerste drie jaar van mijn analyse in Parijs heb gehad. Ik heb mijn analyticus daarna nog wel enkele malen teruggezien, maar ik kan niet zeggen dat hij enige druk op mij heeft uitgeoefend. Maar in algemene zin begrijp ik het verschijnsel wel: een analyticus in een club die een zekere macht bezit, kan bewust of onbewust een paar van zijn leerlingen zijn wensen laten realiseren."

Als je de geschiedenis van de psychoanalyse in georganiseerd verband bekijkt, is dat vooral een geschiedenis van verkettering, van uitstoting en zuivering.
"Je zou kunnen zeggen dat die mentaliteit al bij Freud zelf begint. Hij was een heel gepassioneerde man: als je niet helemaal voor de psychoanalyse gaat, lig je eruit. Verder waren er leerlingen die meenden dat ze buitengewoon trouw moesten zijn aan de meester, en iedere afwijking van diens woord als een vorm van verraad beschouwden. Daardoor zijn er heel wat mensen aan de kant komen te liggen. Bovendien had Freud het gevoel tezamen met zijn geestverwanten een kleine minderheid te vormen in een grote, enigszins bedreigende wereld. Hij had de neiging om de club van psychoanalytici te beschouwen als een echte vechtclub. Wie daar niet aan mee deed, lag er uit.
Het is wat *P.C. Kuiper* eens schreef over psychoanalytische verenigingen: 'Die wondere combinatie van wetenschappelijke verenigingen, gilden en conventikels, sekten met alle dierbaarheid daaraan eigen, de extremen met alle mogelijke tussenposities.' Maar nu zijn het gelukkig wat nuchterder en zakelijker clubs geworden."

Verkettering en uitstoting komt in elke organisatie voor, maar ik heb de indruk dat het in psychoanalytische organisaties aanzienlijk erger was dan gemiddeld.
"Op een werkplek als de universiteit is de afstand tussen het werk dat je doet en de persoon die je bent veel groter dan in de psychoanalyse. Daar zijn mensen heel sterk persoonlijk bij hun werk betrokken. Emoties horen erbij. Bovendien is het niet zo dat iemand die een psychoanalyse ondergaan heeft, daardoor ook in moreel opzicht een beter mens is geworden. Maar je moet niet overdrijven. Het verenigingswerk, met alle onderlinge twisten die daarbij behoorden, was wel belangrijk, maar de gewone leden gingen hun dagelijkse gang, die waren niet zo met al die twisten in de weer."

Kwamen die conflicten voort uit aanhankelijkheid aan Freud?
"Er waren zeker mensen die het als hun taak en plicht zagen om het zuivere freudiaanse gedachtengoed door te geven. Dat heeft tot een bepaalde onverdraagzaamheid geleid."

Is die aanhankelijkheid aan Freud zelf ook weer niet op psychoanalytische wijze te verklaren, als een vorm van vaderbinding bijvoorbeeld?
"O, maar dat kan! In de Psychoanalytische Vereniging maakten een paar oudere vrouwen de dienst uit, die een soort moederrol vervulden naast vader Freud. Er zat iets oedipaals in de Vereniging, met de leeranalytici die aankomende leden in analyse hadden, de oudere mensen die in het bestuur zaten. Er ontstaat dan een dynamiek die goed vergelijkbaar is met datgene wat zich in gezinnen afspeelt. Op die manier kun je dat proces zeker analyseren. Alleen doen de betrokkenen in het heetst van de strijd dat zelf niet. Bij iedereen vermoedt men verborgen motieven en complexen, behalve bij zichzelf. Heel onanalytisch eigenlijk."

Zijn zulke conflicten een uitdrukking van het onvermogen om volwassen te worden, om los te komen van bindingen?
"Mijn leeranalyticus die ik erg mag en veel voor mij betekend heeft, was de zoon van een beroemde vader. Zoiets kan een verpletterend gewicht zijn. Daarna was hij een vurig aanhanger van *Jacques Lacan*, de meest toonaangevende psychoanalyticus in Frankrijk. Het zou best kunnen dat hij zijn vader heeft ingeruild voor Lacan, en die was ook al niet de gemakkelijkste. Dat is allemaal speculatief, maar ik kan mij voorstellen dat je een overstap maakt van een gezin naar een organisatie. Misschien zou dat niet mogen, maar zo gebeurt het vaak wel."

"Een analyticus in een club die een zekere macht bezit, kan bewust of onbewust een paar van zijn leerlingen zijn wensen laten realiseren."

Door de orthodoxie heeft de psychoanalyse in Nederland zich inhoudelijk nauwelijks kunnen ontwikkelen.
"Dat is een gevoelig punt. In mijn boek heb ik een bibliografie opgenomen die qua lengte wel indrukwekkend is, maar qua inhoud veel minder. Er bestond een zekere druk over wat wel en wat je niet mocht schrijven en zeggen. Er waren dissidenten binnen de psychoanalyse, zoals *Melanie Klein* of *Karen Horney*, en wie hen citeerde, maakte zichzelf niet populair. In de Psychoanalytische Vereniging was een belangrijke groep die bepaalde wat wel en wat niet mocht. De allerbelangrijkste persoon was *Jeanne Lampl-de Groot*. Haar mening was heel belangrijk, en maar weinig mensen wilden ook bij haar uit de boot vallen. Mevrouw Lampl had zo'n gezag omdat zij een sterke persoonlijkheid bezat en vooral ook omdat zij bij Freud in analyse was geweest, en Freud zelfs een van haar eerste werken geciteerd heeft."

Verschaft persoonlijk contact met de meester een aura?
"Het feit dat mevrouw Lampl bij hem in analyse is geweest, droeg zonder twijfel bij aan haar prestige. De psychoanalyse is heel sterk gebonden aan de persoon van Freud. Dat is zowel haar sterke als haar zwakke kant. Een wijsheid luidt: een wetenschap die haar stichter niet vergeet, is verloren. Dat is zeker waar. Maar via mevrouw Lampl is de psychoanalyse in Nederland heel lang gebonden gebleven aan Freud. Ik vind zelf

dat mevrouw Lampl onder invloed van Freud stukken heeft geschreven over de vrouwelijke seksualiteit, die absoluut onhoudbaar zijn. In de psychoanalyse waren veel vrouwen actief en Freud moedigde dat ook aan, in die zin was hij vrouwvriendelijk. Anderzijds komt zijn theorie, overdreven geformuleerd, er op neer: een meisje is een mislukte jongen. Enkele vrouwen hebben het aangedurfd om daarin met hem van mening te verschillen. Mevrouw Lampl niet. Zij was recht in de leer."

Is de aanwezigheid van iemand als mevrouw Lampl de oorzaak dat de psychoanalyse in Nederland later van haar stichter is losgekomen dan in andere landen?
"Dat is waar. Dat komt omdat zij zo oud is geworden, ze overleed in 1987, toen was ze 91 jaar oud."

Raar dat volwassen mensen zich zo laten ringeloren door een oude vrouw.
"Ik weet ook niet hoe dat komt, maar het is wel zo geweest. Het heeft, vermoed ik, te maken met het gevoel van loyaliteit, een loyaliteit die kinderen ook jegens hun ouders hebben. Het zijn eenvoudige basisgegevens, maar ik denk dat het daar op valt terug te voeren."

Hoe zit het met uw eigen aanhankelijkheid aan Freud?
"Ik heb zeker bewondering en respect voor de man. Dat heeft ongetwijfeld iets met mijn eigen vader te maken, vast wel. Ik heb me veel met Freud bezig gehouden, hoewel de laatste tijd wat minder. Er zijn ook Freud-onderzoekers die hun werkzame leven besteden aan een man die men niet hoogt acht. Ik zou dat niet kunnen. Ik vind het zinniger om mij met iemand bezig te houden voor wie ik respect heb.

"Aan de buitenkant leefde Freud een heel gewoon onopvallend leven, en in die stilte was hij toch revolutionair."

"Het meest waardevol vind ik aan Freud dat hij een setting heeft gecreëerd waarin waarheid en waarachtigheid tot hun recht konden komen. Ik bewonder verder de manier waarop de man leefde, zijn werklust; hij werkte de hele dag en 's avonds en 's nachts schreef hij. Hij hield drie maanden in het jaar vakantie, dan maakte hij reizen en schreef hij.
"Bovendien was Freud een gezinsman, wat mij aanspreekt. Aan de buitenkant leefde hij een heel gewoon onopvallend leven, en in die stilte was hij toch revolutionair. Ik denk dat het gezin hem de veiligheid bood die hem de ondergrond verschafte waarop hij zijn revolutionaire gedachten kon ontwikkelen. Freud had zes kinderen, drie meisjes en drie jongens. De meisjes waren genoemd naar joodse vrouwen in zijn omgeving, en de jongens waren genoemd naar grote niet-joodse geleerden die hij bewonderde. Dat is een perfecte samenvatting van zijn wereldbeeld: aan de ene kant de veiligheid en de traditie, aan de andere kant de ambitie en de vernieuwing. Je ziet het ook als je zijn huis binnenkomt. Wanneer je de trap oploopt is daar rechts het appartement met zijn praktijk, en links het woonhuis. Het een was noodzakelijk voor het ander. Ik denk dat hij alleen op die manier een balans kon vinden."

Heeft Freud ook niet vaak de plank misgeslagen?
"Heel vaak. In bijvoorbeeld, wat ik al noemde, zijn kijk op de positie van de vrouw, was hij een kind van zijn tijd. Die opvatting is volkomen ouderwets. In veel opzichten was hij een negentiende-eeuwer."

De psychoanalyse heeft een bloeitijd meegemaakt, maar zit nu in een neergang.
"Dat is waar. Persoonlijk doet mij dat niets, mijn kijk op de waarde van de psychoanalyse wordt daar echt niet door beïnvloed. Maar het is waar dat in het geheel van de geestelijke gezondheidszorg de psychoanalyse maar een zeer bescheiden plaats inneemt. Slecht zeer weinig mensen doen nog een klassieke psychoanalyse. En dat is niet zo verwonderlijk; andere vormen van therapie, bijvoorbeeld de biologische psychiatrie, zijn in veel gevallen minstens zo effectief. Toch blijft de belangstelling groot. De psychoanalyse is zowel op haar retour als springlevend. Zodra je er voor een Studium Generale een lezing over houdt, stromen de mensen toe. Bovendien zijn de sporen ervan terug te vinden in onder andere de literatuurwetenschap, theologie en filosofie. In de hele cultuur speelt de psychoanalyse een rol. In die zin is het revolutionaire aspect ervan geabsorbeerd en heeft zij mogelijk ook daardoor een deel van haar kracht verloren."

Betekent het feit dat mensen zich boos maken op Freud ook niet dat hij nog altijd interessant genoeg is om met hem in debat te gaan?
"Freud slaagt er nog altijd in om mensen te boeien en te ergeren. Ook toen hij leefde had hij een bijzondere uitstraling. *Helene Deutsch*, een bekende analytica, een van de eersten die over de psychologie van de vrouw geschreven heeft, ging rond 1934 naar Amerika. Gezien de politieke situatie in Europa was dat heel verstandig. Maar daarna heeft ze toch weinig originele bijdragen meer geleverd, alsof de nabijheid van Freud zo inspirerend was, dat ze haar beste gedachten alleen in zijn omgeving kon ontwikkelen. Zo heeft hij een heleboel mensen geïnspireerd.
"Nog altijd voelen mensen zich genoodzaakt een mening te hebben over Freud, ook al is het dan vaak een kritische mening. Ik neem altijd met veel belangstelling kennis van die kritiek 8en vaak ben ik het er ook wel mee eens, maar al die kritiek betreft in mijn ogen bijzaken en heeft voor mij nooit de kern van de psychoanalyse aangetast. Die kern staat recht overeind. Die kern is de ontdekking en de werking van het onbewuste, met het bestaan van verschijnselen als weerstand en overdracht."

In de universitaire wereld speelt de psychoanalyse nauwelijks nog een rol.
"De psychoanalyse is niet hard wetenschappelijk, meer gericht op interpretatie. Daarnaast moet degene die toegang wil krijgen tot de psychoanalyse daar zelf op een of andere wijze ervaring in opdoen. Het is moeilijk om zoiets in een grote studentenpopulatie tot stand te brengen."

Wie de psychoanalyse wil kennen moet zelf in analyse zijn geweest?
"Ik ken iemand die veel kijkt heeft op de psychoanalyse en die zelf niet in analyse is geweest. Dus het is niet strict noodzakelijk. Maar voor mij zelf is dat anders. De positieve, bevrijdende ervaring van de analyse heeft mij doen begrijpen wat het is."

"Het blijft natuurlijk vaak zo dat voor de meeste menselijke problemen niet echt een oplossing bestaat. Het blijft tobben."

En als mijn interesse voor de psychoanalyse nu vooral gebaseerd is op het feit dat Freud zo'n interessante schrijver is die mooie boeken heeft geschreven, over bijvoorbeeld droomuitleg?
"Freud schrijft inderdaad heel mooi, in tegenstelling tot iemand als *Jung* die ik niet prettig leesbaar vind. Maar als je door dat mooie schrijven over vaders en moeders een verband kunt leggen met de eigen vader en moeder, dan ben je op de goede weg. Dan wordt het pas echt spannend. Die droomuitleg vind ik zelf een van de meest fascinerende onderdelen van de psychoanalyse. Ook daarvoor geldt dat zo'n boek over droomuitleg extra leuk wordt, wanneer dat je helpt om zelf tot klaarheid te komen. Zo kom je iets verder dan alleen het lezen van een boek en kun je het verbinden met de eigen ervaringen."

Psychoanalyse is een ongehoord intensieve aangelegenheid.
"Dat geldt in ieder geval voor de klassieke therapie van een keer of vijf in de week, jaren achter elkaar. Het is begrijpelijk dat mensen voor een veel minder hoge frequentie kiezen. Ze zijn er op gebrand om van hun klachten af te komen, en willen er niet nog eens jaren van therapie aan vastplakken. De pas van het leven gaat veel sneller en is minder gericht op het jaren achtereen spreken. De gedachte dat het geen goede investering is om zoveel tijd in jezelf te steken, kan ik volgen, maar vind ik toch onjuist. De analyse is spannend voor degene die het doet, maar van buitenaf kan het lijken op het zien groeien van gras, zo langzaam gebeurt het. Soms kan de analyse snel vruchten afwerpen, maar dan kunnen er ook weer dorre tijden volgen, tijden van moeizame arbeid, er lijkt weinig te gebeuren. Je moet wel enig geduld kunnen opbrengen. Er moet ook sprake zijn van een krachtige lijdensdruk."

Wat voor soort mensen komen er in uw praktijk?
"Veel neurotische mensen, mensen die een conflict ervaren, lijdensdruk hebben. In mijn geval zijn het tamelijk verbaal begaafde mensen waarvan ik het idee heb dat ze door een therapie vooruit kunnen komen. Het blijft natuurlijk vaak zo dat voor de meeste menselijke problemen niet echt een oplossing bestaat. Het blijft tobben. Hoezeer je ook soms van het leven kunt genieten, het is niet zo dat mensen na een therapie ineens helemaal gelukkig zijn, en dat is ook niet wat Freud ooit beloofd heeft. Het geluk is niet voorzien in het plan van de schepping, zei hij. Je probeert als analyticus de neurotische ellende te vervangen door de gewone ellende van het dagelijkse leven."

U leert mensen vaak beter kennen dan de eigen partner.
"Soms wel, dat kan een gevoelig punt bij de partner zijn, het gevoel dat er een derde is, dat de partner de man of vrouw moet delen met iemand anders. Maar dat is in principe voorbijgaand."

Protesteert de partner niet?
"Dat komt wel eens voor, maar dat is ook een indicatie voor de aard van de relatie in elkaar zit, hoe vrij of onvrij men elkaar laat, hoe symbiotisch men met elkaar leeft. Maar ik heb het ook wel eens gehad dat iemand zei: ik vind het goed dat jij dat gelul bij Stroeken doet, want ík weet het nu wel."

Heeft de psychoanalyse een meerwaarde ten opzichte van andere vormen van psychotherapie?
"Dat is moeilijk te zeggen, want ik zou niet graag al het mooie voor mijzelf willen reserveren en de rommel voor anderen. Je moet niet een goede psychoanalyticus vergelijken met een matige andere therapeut. Maar eerlijk gezegd twijfel ik persoonlijk niet aan de meerwaarde van de psychoanalyse. De kern van de psychoanalyse ligt in het kunnen zeggen en moeten zeggen van alles wat er in je opkomt. Als analyticus confronteer je een mens met zichzelf, met hoe hij werkelijk is, ontdaan van iedere franje. Daarin ligt voor mij de waarde van de psychoanalyse."

fotografie: Lenny Oosterwijk

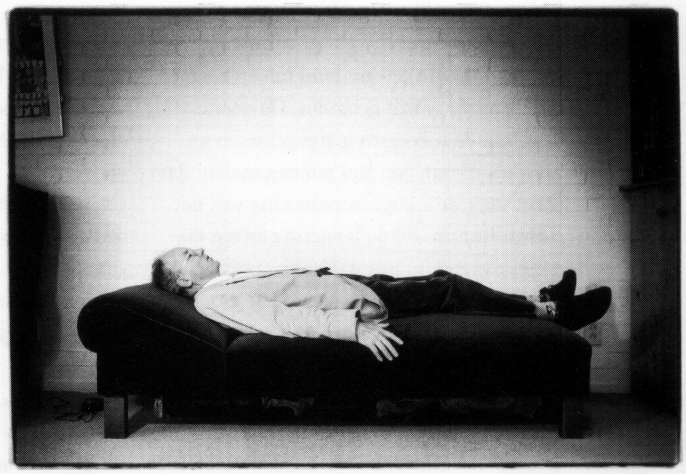

Wandelen in de KOSMOS

"Dit is een schaalmodel van de ERA, de *European Robotic Arm*. Volgend jaar begint de bouw van de echte arm, die ruim 11 meter lang is. Vanaf het jaar 2000 of daaromtrent gaat hij dienst doen op het internationale ruimtestation, dat de Verenigde Staten, Rusland, Europa, Japan en Canada gaan bouwen. Wij zijn de hoofdaannemer van de arm; in Leiden wordt hij in elkaar gezet en getest.
Er werken bedrijven uit heel Europa aan mee. Hij kost circa driehonderd miljoen gulden.
De robotarm is in feite een op afstand bestuurbare wandelende tak. Hij kan min of meer zelfstandig lopen over de buitenwand van het ruimtestation. Daarop zitten grijp-punten waaraan de 'hand' van de arm zich vastpakt. De arm heeft een geheugen, waarin de positie van alle grijppunten zit opgeslagen.
Zo kan hij zich als het ware blindelings voortbewegen. Vlak voordat de arm zich aan een bevestigingspunt vastgrijpt wordt hij wel geholpen door een videocamera. Door dit 'oog' kan de arm zich beter richten op het doel.
De ERA wordt gelanceerd met een Amerikaanse Space Shuttle. Hij zit vast op een Russisch onderdeel van het ruimtestation, dat bij die gelegenheid in een baan om de aarde wordt gebracht. De eerste taak van de robotarm is het plaatsen en uitvouwen van een stel zonnepanelen, dat dient voor de energievoorziening van het ruimtestation. Bij de lancering zitten die zonnepanelen in een pakketje opgevouwen. Nadat de module waarop de ERA is bevestigd in een baan om de aarde heeft vastgemaakt aan het ruimtestation richt de arm zich op, pakt het pakketje vast en brengt het naar het topje van de mast waarop de zonnepanelen worden vastgemaakt. Vervolgens worden ze vastgezet en uitgevouwen. Dan zit het eerste karwei van de arm erop.
Later wordt de ERA onder meer gebruikt om inspecties uit te voeren aan de buitenkant van het ruimtestation. Toen in juni die Russische vrachtcapsule botste met het Mir-station en een lek veroorzaakte, was een robotarm als deze heel handig geweest om precies te kijken hoe groot de schade was. Het is de bedoeling dat de arm op het toekomstige ruimtestation ook vrachtjes gaat vervoeren, om de kosmonauten werk uit handen te nemen.
De arm beweegt met een maximale snelheid van twintig centimeter per seconde. Het is natuurlijk niet de bedoeling dat hij ergens tegenaan loopt. Als een botsing dreigt, klinkt op tijd een alarm en gaat de arm vanzelf in een veilige stand stilstaan.
De arm kan zelfstandig lopen, maar er zijn altijd mensen die hem in de gaten houden. Binnen in het ruimtestation staat een bedieningspaneel, en ook kosmonauten die buiten een ruimtewandeling uitvoeren kunnen de arm vanaf een afstandje besturen en in de gaten houden.
Het is een ingewikkeld apparaat, uniek in zijn soort. Vooralsnog wordt er maar één operationeel exemplaar van gebouwd. Het was een hele toer om plaats te vinden voor alle noodzakelijke mechanica en elektronica. Maar het is gelukt. In het voorjaar van 1999 moet hij worden afgeleverd in Moskou. Daar wordt hij door de Russen op hun module geplaatst, het geheel wordt nog eens getest en dan gaat hij naar de lanceerbasis in Florida, om een plekje te krijgen in de Space Shuttle."

Ir Jeroen Peters, Fokker Space, Leiden

Interview: Mark Traa

Fotografie: Lenny Oosterwijk

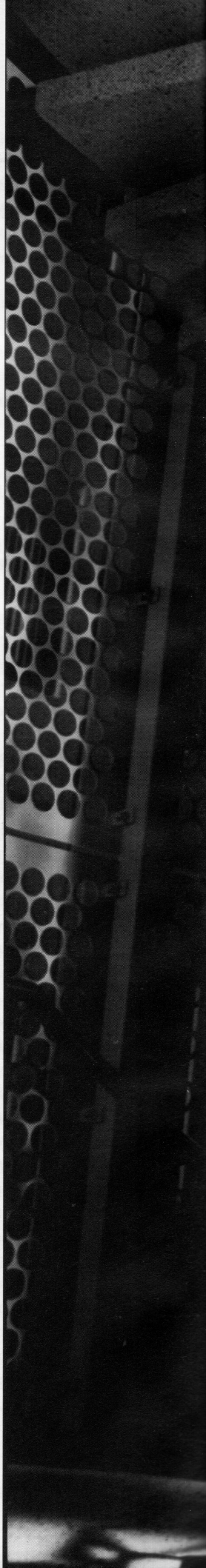

Gestrand op een eiland van eenzaamheid

Fragment uit het dagboek van een vader over zijn autistische zoon, door Marcel Daens en Irene van Elzakker.

Antony Gromley: Land,sea air II (1982)

De eerste keren dat hij een paar dagen naar het hospitaal moet, krijgt Jo veel bezoek, heel veel. Maar hoe vaker hij in het ziekenhuis belandt, hoe minder mensen er langs komen. De laatste keren komt er vrijwel niemand meer. We krijgen hoogstens een telefoontje uit beleefdheid, met de nodige smoezen waarom de bellers niet kunnen komen. En dan hebben ze nog het lef om te zeggen dat we van geluk mogen spreken dat Jo eraan gewend is om in het hospitaal te liggen.
Op den duur beginnen de medicijnen tegen epilepsie te werken en neemt het aantal ziekenhuisopnames af. Jo's rigide gedrag wordt daarentegen steeds erger en bepaalt ten slotte ons hele dagelijkse leven. Alles moet tot in het kleinste detail zijn zoals Jo het wil, anders kan hij een groot deel van de dag grondig verpesten. Neem bijvoorbeeld de maaltijden, die een razend ingewikkeld ritueel zijn geworden. 's Morgens staat er gebakken ei op het programma. De steel van de pan moet altijd in dezelfde richting wijzen, Jo's drinkglas moet op exact dezelfde plaats en afstand van zijn bord staan en het bestek moet er in een bepaalde volgorde naast liggen. Als het spiegelei stuk is, hoeft Jo het niet meer. Na een paar keer zijn boterham in de intacte gele bolling te hebben gesopt, is het afgelopen. Dan is het voor hem geen ei meer.
Bij het avondeten moet altijd mayonaise, wat voor gerecht het ook is. Aardappelen liggen steevast links op het bord, groenten moeten er netjes naast. Als er iets niet in orde is, raakt Jo gefrustreerd. Omdat hij nog te jong is om ons duidelijk te maken wat er precies mis is, gooit hij het volle bord weg en begint hij te slaan.
Vaak hebben we er het raden naar wat hem niet zint. Het kan zijn dat het vlees niet de juiste omvang heeft of dat de verschillende gerechten elkaar aanraken op zijn bord. Heel wat avonden vliegt er dan ook een bord door de kamer.
Om het thuis een beetje leefbaar te houden, proberen we ons strikt aan Jo's vaste rituelen te houden, waar we meestal ook in slagen. We zijn er stilaan zo ingegroeid dat we niet beter weten. We leiden dan ook een streng georganiseerd leven.

Irene van Elzakker

De Hongaarse componist Bela Bartòk was autistisch en, als hij werkelijk had bestaan, Sherlock Holmes ook. Sommigen verdenken Einstein er zelfs van. Autisme is bij normaal en hoogbegaafde mensen moeilijk vast te stellen. Met de toenemende kennis over autistisch denken groeit ook het aantal volwassenen dat de diagnose krijgt.

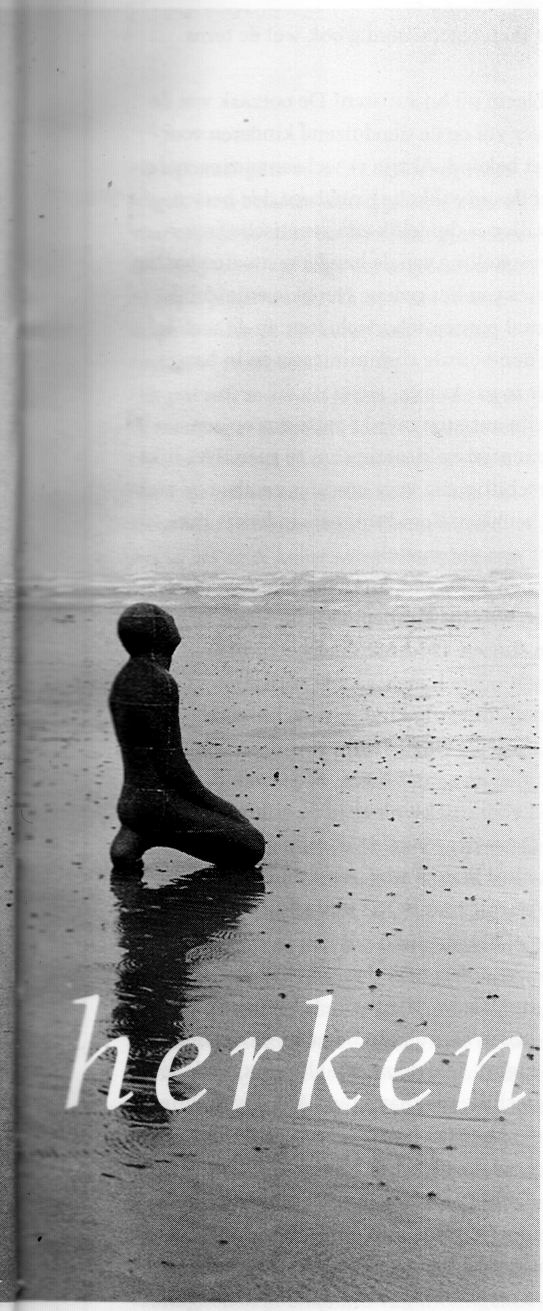

herkenbare autist

"Elementair, mijn beste Watson", zegt de door *Arthur Conan Doyle* geschapen detective tegen zijn assistent als hij weer eens een misdaad heeft opgelost. Sherlock Holmes weet vriend en vijand telkens te verbazen als hij door een ogenschijnlijk onbelangrijk detail de zaak tot een goed einde brengt. Daarbij ongehinderd door de emotionele en sociale vooroordelen die de op het verkeerde been gezette lezer wél heeft.

Holmes kan haarscherp observeren en deduceren, een vermogen dat niet vertroebeld wordt door alledaagse gevoelens die gewone mensen hebben.
Zo briljant als de detective op dat vlak is, zo slecht is hij in sociale vaardigheden. Omgaan met mensen is duidelijk niet zijn sterkste kant. Dit zijn stuk voor stuk autistische trekjes, constateert de Britse onderzoekster *Uta Frith*, een autoriteit op het gebied van autisme. Ze ontdekte er nog één bij Holmes: een speciale, sterk afgebakende interesse. Zo hield hij eens een verhandeling over zijn vermogen om de as van 140 verschillende soorten tabak voor pijpen, sigaren en sigaretten uit elkaar te houden.
Dit type persoonlijkheden komt wel meer voor in de literatuur van de vorige eeuw. Een duidelijk teken dat de auteurs autisme in het echt zijn tegengekomen en gefascineerd waren door het excentrieke gedrag dat met deze ontwikkelingsstoornis gepaard gaat. Destijds had de aandoening nog geen naam en werd ze niet als aparte stoornis erkend. Mensen die autistisch waren, kwamen meestal in een psychiatrische instelling terecht, waar

Niets mag onaangekondigd gewijzigd worden of we hebben flinke heibel met Jo. Daar zijn we na heel wat schade en schande achter gekomen. Op zulke momenten gooit hij met stoelen en begint hij te schoppen en te gillen en is hij onmogelijk tot rust te brengen. Er zit dan niets anders op dan hem gewoonweg te laten uitrazen. Op tweeëneenhalfjarige leeftijd raakt hij plotseling volledig in paniek bij het slapen gaan. Zodra we hem alleen in zijn bed leggen, raakt hij buiten zichzelf van angst. *(lees verder op pagina 23)*

ze de rest van hun leven sleten. Of ze leidden een eenzaam en afgezonderd bestaan, terwijl de buitenwereld hen als excentriek bestempelde.
Een enkeling had geluk en wist door zijn hoogbegaafdheid te ontsnappen aan een dergelijk lot. Zo vraagt *Christopher Gillberg*, een van de bekendste klinische waarnemers van autisme, zich af of Bela Bartòk (1881-1945) en de Oostenrijkse filosoof *Ludwig Wittgenstein* (1889-1951) autisten waren. Hetzelfde wordt gezegd van de Franse componist *Erik Satie* (1866-1925). En ook bij *Albert Einstein* wisten sommigen autistische trekjes te ontwaren.
Dit soort vaststellingen is van recente datum, omdat we pas sinds kort meer over deze handicap te weten zijn gekomen. Voor de meeste mensen, zelfs voor artsen, is de autist een kind met een zware mentale handicap, dat allerlei stereotiepe handelingen uitvoert, zoals bonken met het hoofd. Een kind dat bovendien nauwelijks spreekt, vrijwel ontoegankelijk is en weinig toekomst heeft.
Maar omdat autisme een ontwikkelingsstoornis is, worden de symptomen bij het ouder worden minder extreem en kan iemand er beter mee leren omgaan. Neuroloog *Oliver Sacks* constateert: "Sommige van die kinderen kunnen zich ontwikkelen tot zelfstandige mensen die in staat zijn een leven te leiden dat althans uiterlijk volledig en normaal is – ook al blijft daarachter misschien een hardnekkige, zelfs verregaande autistische eigenaardigheid bestaan."
Nu gaan specialisten ervan uit dat twintig procent van de autisten normaal tot hoogbegaafd is. In de toekomst zal dit percentage waarschijnlijk bijgesteld moeten worden. "De laatste jaren zien we een enorme explosie van het aantal normaal begaafde volwassenen die de diagnose krijgen", zegt *Peter Vermeulen*, een Belgische gezinspedagoog die zich in autisme specialiseerde en bij de Vlaamse Vereniging Autisme werkt. "Reden hiervoor is dat we meer te weten komen over autisme, terwijl de aandoening onder een steeds groter publiek bekend wordt. Kinderen beginnen plots te vermoeden dat één van hun ouders autistisch is. Of volwassenen denken dat hun partner het is. Het valt trouwens niet mee om zo'n vermoeden te controleren. Bij kinderen is dat simpel: die laat je testen in een diagnostisch centrum. Maar wat doe je met je vader? Of met je echtgenoot?"

Originaliteit

Het waren de Amerikaan *Leo Kanner* en de Duitser *Hans Asperger* die, tijdens de Tweede Wereldoorlog, de eerste verslagen publiceerden over de handicap. Ze beschreven onafhankelijk van elkaar, maar vrijwel gelijktijdig, heel gedetailleerd de kenmerken van autisme bij kinderen. De definitie die Asperger aan het verschijnsel gaf, was echter ruimer. Terwijl Kanner autisme als een regelrechte ramp beschouwde en vooral inging op de zwakzinnigheid en de neurologische problemen bij de kinderen, zag Asperger ook positieve aspecten: "Een zekere originaliteit van denken en ervaren, die tot uitzonderlijke prestaties in het latere leven kan leiden." Hij beschreef ook autistische kinderen met een normale of zelfs superieure intelligentie. Voor autisten die intelligent, welbespraakt en bijna normaal zijn, gebruikt men tegenwoordig ook wel de term Asperger-syndroom.
Maar waar zit het probleem nu bij autisten? De oorzaak van de stoornis, die bij ongeveer vijf op de tienduizend kinderen voorkomt, is nog steeds niet bekend. Al zijn er wel aanwijzingen dat er een probleem is met de ontwikkeling van bepaalde hersendelen. In sommige gevallen is duidelijk een genetische factor aangetoond. Voor de vaststelling van de handicap moeten we het dus doen met observaties van het gedrag. Het is overduidelijk dat autisten op een aantal punten tekortschieten: in de sociale omgang, in verbale en non-verbale communicatie en in bezigheden waaraan fantasie te pas komt.
Al vanaf de geboorte zijn autisten niet in staat om op een normale manier met mensen en situaties om te gaan. Het lijkt daarom alsof ze onverschillig zijn voor emoties en alsof ze zich aan niemand kunnen hechten. Voor buitenstaanders is hun gedrag daarom bizar of zeer excentriek.
Alle indrukken die op hen af komen, zijn voor hen angstaanjagend omdat ze er geen wijs uit kunnen. Dus proberen ze alles te negeren of buiten te sluiten. De Amerikaanse *Temple Grandin*, een van de bekendste hoogbegaafde autisten, beschreef haar angsten als driejarig kind in verschillende publicaties over haar leven als volgt: "Mijn zintuigen waren overgevoelig voor geluiden en aanrakingen. Mijn oren deden pijn omdat ieder geluid voor mij klonk alsof de volumeknop helemaal open stond. Daarom schakelde ik mijn gehoor vaak uit, waardoor het leek alsof ik doof was. Aanrakingen verdroeg ik evenmin. Bij iedere poging trok ik me terug."
Omdat de wereld al zo onbegrijpelijk voor hen in elkaar zit, hebben autisten een enorme weerstand tegen veranderingen. Als alles hetzelfde blijft, kunnen ze er namelijk een zekere orde in scheppen. Niets is dan zo frustrerend en angstaanjagend als een plotselinge wijziging. Die drang om alles hetzelfde te houden, uit zich op verschillende manieren. Wat opvalt, zijn de stereotiepe gedragingen. Autisten herhalen een bepaalde beweging, handeling of zin steeds weer, ook al heeft dat in de ogen van anderen geen enkel nut. Voor hen is dit echter heel rustgevend. Een dag moet liefst altijd volgens hetzelfde stramien verlopen, routinehandelingen zoals aankleden, tandenpoetsen of eten moeten tot in het kleinste detail gekopieerd worden. Wijzigt er iets, dan raken ze in de war. Omdat ze vaak niet kunnen uitleggen dat ze zoiets niet op prijs stellen, reageren ze op een voor anderen ongepaste manier; door te gaan gooien, gillen of juist door helemaal niets meer te doen.

Slachterijen

Opmerkelijk is dat autisten op bepaalde gebieden zeer goed presteren. Hun uitzonderlijk goede geheugen stelt sommigen bijvoorbeeld in staat om een gebouw tot in het kleinste detail na te tekenen of een muziekstuk na te spelen na het slechts één keer te hebben gehoord. Anderen kennen hele telefoonboeken uit hun hoofd of herinneren zich gebeurtenissen uit het verre verleden nog exact.
Temple Grandin, doctor in de dierkunde, heeft eveneens een paar opmerkelijke talenten. Ze is zó gefascineerd door runderen,

Hij blijft maar gillen en is onmogelijk nog stil te krijgen. Eerst besluiten we het gehuil te negeren, maar zelfs na een paar uur komt daar geen einde aan. Integendeel, het enige wat er gebeurt is dat hij nog angstiger wordt. We laten een schemerlampje branden op zijn kamer, maar ook dat heeft geen enkel effect.
Het gaat zelfs zo ver dat Jo met zijn hoofd tegen de muur begint te bonken, zodat hij 's ochtends met een flinke buil op zijn hoofd wakker wordt. Het enige wat we nog kunnen doen, is hem niet alleen laten als hij gaat slapen. Omdat we hem niet bij ons op de kamer willen nemen, besluiten we net zolang bij hem te blijven zitten tot hij indommelt. We beseffen daarbij niet dat we een nieuw ritueel aan het creëren zijn dat meer dan een jaar in stand gehouden zal worden.
Jo heeft ons duidelijk gemaakt waar we moeten zitten en daar moeten we blijven tot de slaap hem overmant. In de winter zitten we uren in de kou, diep weggedoken onder een warme deken, maar evengoed nog met koude handen en voeten. Ondertussen vecht Jo tegen de slaap. Om de paar minuten steekt hij zijn hoofdje boven de dekens uit om te controleren of we er nog zijn.
Na maanden zo in Jo's slaapkamer te hebben gezeten, vinden we dat het tijd is om de waakperiodes af te bouwen. Want zelfs als we bezoek hebben, moet een van ons uren op Jo's kamer blijven zitten. Het gebeurt regelmatig dat An of ik het bezoek niet eens zien aankomen of vertrekken.
Op een avond spreken we af dat we niet op Jo's kamer zullen blijven. We stoppen hem in, knuffelen hem en laten weten dat we nu naar beneden zullen gaan, maar dat we later zullen terugkomen.
(lees verder op pagina 25)

dat ze zich helemaal in de dieren en hun gevoelens kan inleven. Deze vaardigheid combineert ze met haar obsessieve belangstelling voor slachterijen. Ze heeft nu een bedrijf dat zich bezighoudt met het ontwerpen van 'diervriendelijke' slachthuizen, mesterijen en boerderijen, waar de runderen op zo'n manier behandeld worden dat ze zo min mogelijk gestresst raken.
Wereldwijd is er interesse voor haar ontwerpen, die ze allemaal in haar hoofd afspeelt – als een videoband – en op fouten controleert alvorens ze in een keer op papier worden gezet. Haar hele geheugen is een grote voorraad van videobanden, zoals ze het zelf omschrijft. Iedere zin of uitdrukking moet ze op die manier eerst visualiseren voordat ze de betekenis ervan begrijpt. Daaraan heeft ze haar ontwerptalent te danken.
Experts noemen dit soort talenten in vaktaal ook wel piekvaardigheden of eilandjes van intelligentie. Het zijn vooral deze uitzonderlijke prestaties die mensen wel eens op het verkeerde been zetten. Hoe is het mogelijk dat iemand die zo goed kan ontwerpen of musiceren, gehandicapt is? Dat iemand met zo'n fenomenaal geheugen nog niet eens om een boodschap gestuurd kan worden?
Tot voor kort konden deze vragen niet beantwoord worden. De laatste jaren is daarin verandering gekomen, waardoor we een betere kijk hebben gekregen op de manier waarop autisten denken. Een van de meest plausibele theorieën die hierover bestaan, wordt bevestigd door autisten zoals Grandin, die hun ervaringen opschreven. Samengevat komt het erop neer dat autisten moeite hebben met samenhangdenken. Gezinspedagoog Vermeulen: "Ze hebben er moeite mee de wereld te begrijpen als een samenhangend geheel. Ze ervaren details als losstaande gegevens: ze zien niet altijd het bos door de bomen."

Darlyne Murawski: How to keep your head in today's market

In onze wereld zijn de dingen zelden wat ze zijn. Wat de betekenis is van iets dat we waarnemen, hangt af van de context. Wij interpreteren aan de lopende band en weten automatisch wat iemand eigenlijk bedoelt als hij zegt: ik huil de ogen uit mijn hoofd. Bij een autist ontbreekt dit automatisme. Die gaat ongerust op zoek naar je ogen.
Bij menselijk gedrag ben je aan de lopende band aan het interpreteren. Voor autisten blijven sociale interacties tussen mensen dan ook een groot mysterie. Ze nemen alleen het uiterlijke, het concrete, waar. De zo belangrijke maar ongeschreven wetten en de regels van het met elkaar omgaan, begrijpen ze niet.
In 'Een Antropoloog op Mars' (zo voelt Temple Grandin zichzelf soms als ze probeert de gedragingen van mensen te begrijpen) beschrijft Oliver Sacks een treffend voorbeeld van het gebrekkige sociale vermogen van autisten als hij Grandin ontmoet. Zodra hij haar kantoor binnenkomt, begint ze zonder inleiding over haar werk te vertellen, niet merkend dat hij de hele dag onderweg is geweest en daardoor zijn lunch heeft moeten overslaan. Na een uur te hebben gewacht tot Grandin hem koffie aanbiedt, vraagt hij er ten slotte zelf maar om. "Er volgde geen 'Neem me niet kwalijk, die had ik u eerder moeten aanbieden', geen tussendeel, geen sociaal verbindingsstuk. In plaats daarvan nam ze me onmiddellijk mee naar een koffiepot die in het secretariaat boven aan het pruttelen werd gehouden. Ze stelde me op ietwat bruuske wijze aan de secretaresses voor, waarbij ik weer de indruk kreeg van iemand die globaal had geleerd hoe ze zich in zulke omstandigheden moest 'gedragen', zonder veel persoonlijk begrip te hebben voor de gevoelens van anderen, voor de bijpassende nuances, de sociale subtiliteiten."
Autisten proberen dus te kopiëren, maar weten eigenlijk niet wat. Om iemands gedrag te kunnen begrijpen, moet je je kunnen verplaatsen in de ander. Dat doen wij heel vaak omdat we weten dat die ander, net als wij, een innerlijke wereld heeft van ideeën en gevoelens. Deze spontane kennis noemt men ook wel *Theory of Mind*, de theorie van de geest. Mensen met autisme hebben moeite dat vermogen te ontwikkelen. Ze kunnen zich niet inleven in de gevoelens van anderen. Juist door die tekortkomingen vallen ze buiten de groep.

Papiertje

Kiezen tussen een aantal dingen is ook zoiets moeilijks voor autisten. Wij selecteren, verwerpen nutteloze, zinloze zaken al bij voorbaat. Voor een detaildenker als de autist is alles even belangrijk. De keuze verloopt dan ook traag. Dat geldt voor wel meer denkprocessen bij autisten, zelfs voor het oplossen van het simpelste probleem. Vaak worden ze door buitenstaanders als lui beschouwd – ten onrechte.
"Laatst hebben we een ambtenaar van middelbare leeftijd als autist gediagnostiseerd", vertelt Vermeulen. "Zelf vond hij dat hij zijn werk als klasseerder van dossiers prima deed, maar zijn baas meende dat hij veel te langzaam werkte. Voordat hij een dossier opborg, keek hij namelijk ieder papiertje na om te zien of het niet per ongeluk in de verkeerde map was terechtgekomen. Dat kost natuurlijk enorm veel tijd. 'Maar ik moet mijn werk toch goed doen?', wierp de ambtenaar tegen. We konden hem maar niet aan zijn verstand brengen dat er een evenwicht moest zijn tussen snelheid en accuratesse. Voor hem moest zo'n dossier compleet in orde zijn. Punt uit."
Door deze kijk op autistisch denken zijn we tegenwoordig steeds beter in staat normaal of hoogbegaafde volwassen autisten te herkennen. Eenvoudig is dat niet, weet Vermeulen, die deze mensen aan allerlei testjes onderwerpt. Door hun intelligentie kunnen ze hun handicap enigszins verbergen. Bijvoorbeeld door te berekenen hoe ze moeten reageren in een bepaalde situatie. Ook proberen ze te compenseren. Met hun fenomenale, vaak visuele geheugen, onthouden ze zo veel mogelijk situaties en hoe ze zich daarin moeten gedragen. Toch vallen ze uiteindelijk door de mand.
Vermeulen: "Ze bedenken allerlei trucjes om bij onze tests te slagen. Een tijdlang heb ik lang getwijfeld of een jongen die we testten nu wel of niet autistisch was. Hij gaf namelijk steeds de goede antwoorden op onze vragen. Zo heb je een bekende test met twee poppen: *Sally* en *Anne*. Sally heeft een wieg waarin ze een knikker heeft gestopt. Ze gaat de kamer uit en Anne, haar vriendinnetje, komt binnen. Anne pakt de knikker en legt hem in een doos. Sally keert terug. Ze wil met haar knikker spelen. Waar gaat ze hem zoeken? vragen we dan. Een autist zou zeggen: in de doos. Autisten gaan er namelijk van uit dat iedereen hetzelfde weet wat zij weten omdat ze zich niet in een ander kunnen verplaatsen. Maar de jongen die we testten, gaf steeds het goede antwoord op vragen als deze. Uiteindelijk verraadde hij zichzelf. Bij vorige tests merkte hij dat alles wat hij antwoordde fout was. Dus begon hij zijn antwoorden te berekenen: als ik denk dat het A is, moet ik B zeggen."

Jurist

Volwassenen die een zelfstandig leven leiden en succesvol zijn in hun beroep stellen het niet altijd op prijs om als autist gediagnostiseerd te worden, ervaart Vermeulen. "Ik ken een briljant chirurg die in zijn omgang met patiënten bar slecht is. Dat is geen kwestie van het negeren van het menselijke aspect van zijn beroep. Hij kàn het gewoonweg niet. Uiteindelijk heeft hij de diagnose bij zichzelf gesteld. Hij heeft namelijk een autistische zoon, waarvan hij altijd vond dat hij hem veel beter begreep dan zijn vrouw. Zich officieel laten testen wil de man echter niet. Uit angst dat hij zijn baan zal verliezen als hij het etiket 'gehandicapt' opgeplakt krijgt.
"Een ander, een jurist, ontkent eenvoudigweg dat hij autistisch is. Terwijl zijn autisme er in dit geval de oorzaak van is dat hij zonder werk zit. Hij solliciteert namelijk alleen op advertenties waarin letterlijk een jurist wordt gevraagd. Als er 'juridisch adviseur' staat, stuurt hij geen brief, want dat is hij niet.
"Voor anderen, zoals de super-precieze ambtenaar, is een diagnose juist een verademing. Eindelijk weet hij waarom zijn huwelijken steeds op een echtscheiding uitliepen. En waarom andere zaken in zijn leven steeds misgingen. Hij was bijvoorbeeld in zijn jeugd acht keer van school gestuurd vanwege zijn moeilijke gedrag. Bij zijn ouders viel een zware last van de schouders. Zij hebben zich al die tijd afgevraagd wat ze verkeerd hadden gedaan.

We zijn de slaapkamer nog niet uit of Jo is alweer veranderd in een bang, verdrietig jongetje dat ten einde raad is omdat hij niet weet wat hem overkomt. Dus gaan we terug naar onze vaste plaats in de stoel tot zijn ogen dichtvallen. Dat hebben we een paar weken volgehouden. We gaan steeds weg en zodra Jo begint te huilen, gaat een van ons in de stoel zitten. We besluiten steeds een beetje langer weg te blijven. De eerste keren lopen we alleen maar zijn slaapkamer uit om onmiddellijk weer terug te keren zodra hij begint te gillen. De volgende stap is dat we tot aan de eerste traptree zullen lopen en daar tot tien zullen tellen voordat we terugkomen, ook al gilt Jo nog zo hard van angst. Met de vingers in de oren nemen we de volgende dagen de tweede tree. Zo gaat het door tot we na een paar maanden onderaan de trap beland zijn. Ik denk dat we die avond wel twintig keer de trap op en af zijn gelopen voordat hij in slaap is gevallen.
's Nachts moeten we er meestal een paar keer uit. Vaak treffen we Jo dan staand in zijn kamer of zittend in bed aan met een verdwaasde, wazige blik, waarvan we ons afvragen of dat iets met zijn epilepsie te maken heeft. Wanneer we Jo weer in bed leggen, gooit hij zich een paar keer van links naar rechts, waarna hij een uur lang begint te kreunen: 'Euuuuu'. Daar liggen we dan naar te luisteren tot hij uiteindelijk in slaap valt.

'Gestrand op een eiland van eenzaamheid', door Marcel Daens en Irene van Elzakker, is in België verschenen bij Uitgeverij Icarus en wordt in Nederland verspreid door Unieboek. WCS-lezers betalen voor dit boek een gereduceerde prijs. Zie de bon op pagina 4.

"Zo'n diagnose op latere leeftijd heeft nog wel degelijk zin omdat deze je kan helpen om toch mee te doen met de samenleving. Door bijvoorbeeld te gaan werken in een aangepaste omgeving", vindt Vermeulen. "Dat is allesbehalve makkelijk. De broer en de ouders van die ambtenaar hebben hem zijn hele leven behandeld als iemand die lui en koppig is en plots moeten ze op een andere manier met hem omgaan. Dat zijn ze niet gewend. Het valt evenmin mee om aangepast werk voor zo iemand te vinden. De eilandjes van interesse van een autist kunnen worden benut voor een succesvolle carrière, maar dat is slechts voor een select groepje weggelegd. Niet iedereen heeft zo veel geluk als Temple Grandin of *Kees Momma*, een Nederlandse autist die zijn leven in boekvorm goot. Degenen die ik zie zijn depressief en belanden uiteindelijk in de psychiatrie. "De jobs waar de meeste autisten sterk in zijn, zoals klasseren en banen waarin strakke regeltjes en een strak ritme heersen, zijn aan het verdwijnen omdat ze door de computer worden overgenomen. Tegenwoordig worden voor de meeste functies vaardigheden gevraagd die autisten juist níet hebben: je moet goed kunnen communiceren, flexibel zijn, vlot contacten kunnen leggen. Daarom vallen ze tegenwoordig uit de boot. Einstein hoefde niet flexibel te zijn."

Literatuur:

Utra Frith: 'Autisme: sleutel tot het raadsel'; Hadewijch, 1996.

Oliver Sacks: 'Een antropoloog op Mars'; Meulenhoff, 1995.

Eric Schopler en Gary Mesibov (red.): 'High-functioning individuals with autism'; Plenum Press, 1992.

Peter Vermeulen: 'Dit is de titel. Over autistisch denken'; Vlaamse Vereniging Autisme, 1996.

René Margritte: The healer (1937)

Kenners

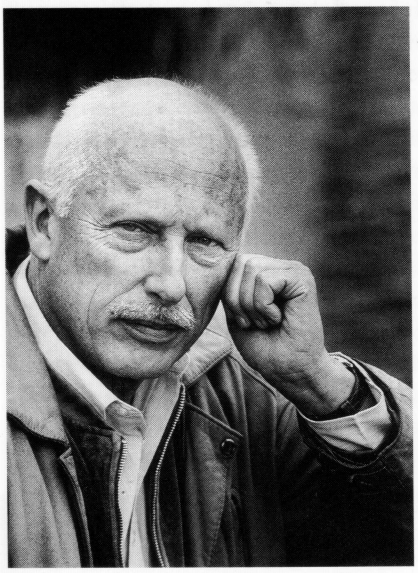

foto: Klaas Koppe

Begin april maakte ik deel uit van een groepje mensen dat naar vogels ging kijken in een natuurgebied. Er waren twee kenners onder ons, die eensgezind uitriepen "een blauwborst!" toen zij een vogel hoorden kwetteren. Een ogenblik later vluchtte het dier uit het struikgewas. "Zie je wel?" zeiden de kenners. Maar wij zagen geen blauwe borst. Wij zagen alleen de schim van een donker vogeltje.
Kort daarna wees iemand naar de lucht en riep: "een buizerd!" Als op commando zette iedereen een kijker voor de ogen. Honderd meter boven ons hoofd draaide een grote donkere vogel een rondje.
"Volgens mij is het een ruigpoot", zei kenner 1. Zoals alle deskundigen praten ook vogelaars een eigen taal.
Kenner 2 twijfelde: "Ik zie even z'n staart niet." Blijkbaar hing de determinatie van de ruigpoot daarvan af. Tussen beide kenners ontspon zich een discussie over dwarsbanden en polsvlekken. De rest van het gezelschap zweeg geïntimideerd. De kenners raakten het tenslotte eens: een ruigpoot. Asjemenou! Voor ons had het niet gehoeven.

Bijna was ik ook zo'n kenner geworden. Tijdens de laatste oorlogswinter las ik namelijk een boek over het leven van een koolmees. Ik had nog nooit een koolmees gezien, maar het verhaal vond ik prachtig. Vooral toen de hoofdpersoon, het mannetje koolmees, kennis kreeg aan een vrouwtje en de auteur gloedvol beschreef hoe op het hoogtepunt van de paring een heel klein druppeltje vocht van het ene vogeltje in een opening van het andere vogeltje verdween. Eindelijk begreep ik wat er voorviel tussen de beide mussen die in een bloempot op onze veranda nestelden.
Dat romantische verhaal over de koolmees wekte mijn belangstelling voor vogels. Ik had nog wat geld gespaard van mijn verjaardag en op een dag ging ik met mijn moeder naar een boekwinkeltje bij ons in de buurt. Voor *f* 5,90 deed ik toen de aankoop van mijn leven: 'Het Vogelboekje' van *Jac. P. Thijsse*. Vooral de inleidende hoofdstukken over 'Het zien van vogels', 'Van Vogelzang' en 'Een paar vogelmaniertjes' maakten diepe indruk. Ik weet nog dat ik een brok in de keel kreeg toen ik las: "Een Engelsch onderzoeker, Witchell, vertelt, dat hij eens schoot op een zingend fitisje. Hij miste, schoot 't dier alleen een pootje stuk. Het verminkte beestje ging voort met zingen."
Thijsses aanwijzingen voor het maken van een verplaatsbare schuiltent met behulp van een oude paraplu en een stuk doek, volgde ik letterlijk op. Met mijn schuiltent, een pakje brood en 'Het Vogelboekje' fietste ik naar een braak liggend terrein in Amsterdam-Noord. Langer dan een uur hield ik het onder die paraplu niet uit. Ik merkte trouwens dat als je gewoon doodstil op je buik tussen het groen lag, de vogels soms vlak voor je hoofd neerstreken.
Na een paar jaar vogels kijken ging de lol er een beetje af en na mijn veertiende was het voorbij. Sport, beeldende kunst en literatuur bleken minstens zo boeiend. Een 'vogelaar' ben ik dus nooit geworden, al ben ik die beesten altijd een warm hart blijven toedragen. Een aantal jaren geleden kocht ik zelfs een zesdelige reeks cassettebandjes met vogelgeluiden omdat ik eindelijk ook wel eens tegen een vriend wilde zeggen: "Hoor je dat, dat is een tuinfluiter!" Urenlang schalde de vogelzang door de huiskamer, tot mijn vrouw vertwijfeld wees op de voordelen van een *walkman*.
Mijn studie van de vogelzang mislukte. Het probleem was dat ik in de bosjes zelden hetzelfde hoorde als op het bandje stond. Zong daar nou echt een fitis of was het een spreeuw? Gek werd ik ervan. Die cassettebandjes heb ik toen maar opgeborgen.

Dit jaar heb ik toch nog een beetje genoegdoening gekregen. Kenner *Wim Rougoor*, zo las ik in het blad Vogels, heeft 25 jaar lang geluiden van vogels vastgelegd en zijn conclusie is: vogels jatten elkaars liedjes. Rougoor noteert op een ochtend op dezelfde plek de geluiden van heggemus, koolmees, merel, vink, winterkoning, spotvogel, huismus, kneu, scholekster, zwartkop, boerenzwaluw. gekraagde roodstaart, bonte vliegenvanger, veldleeuwerik, kleine karekiet, rietzanger en kip. Ze bleken allemaal uit de keel van één tuinfluiter te komen. Waar blijf je dan met je cassettebandjes?

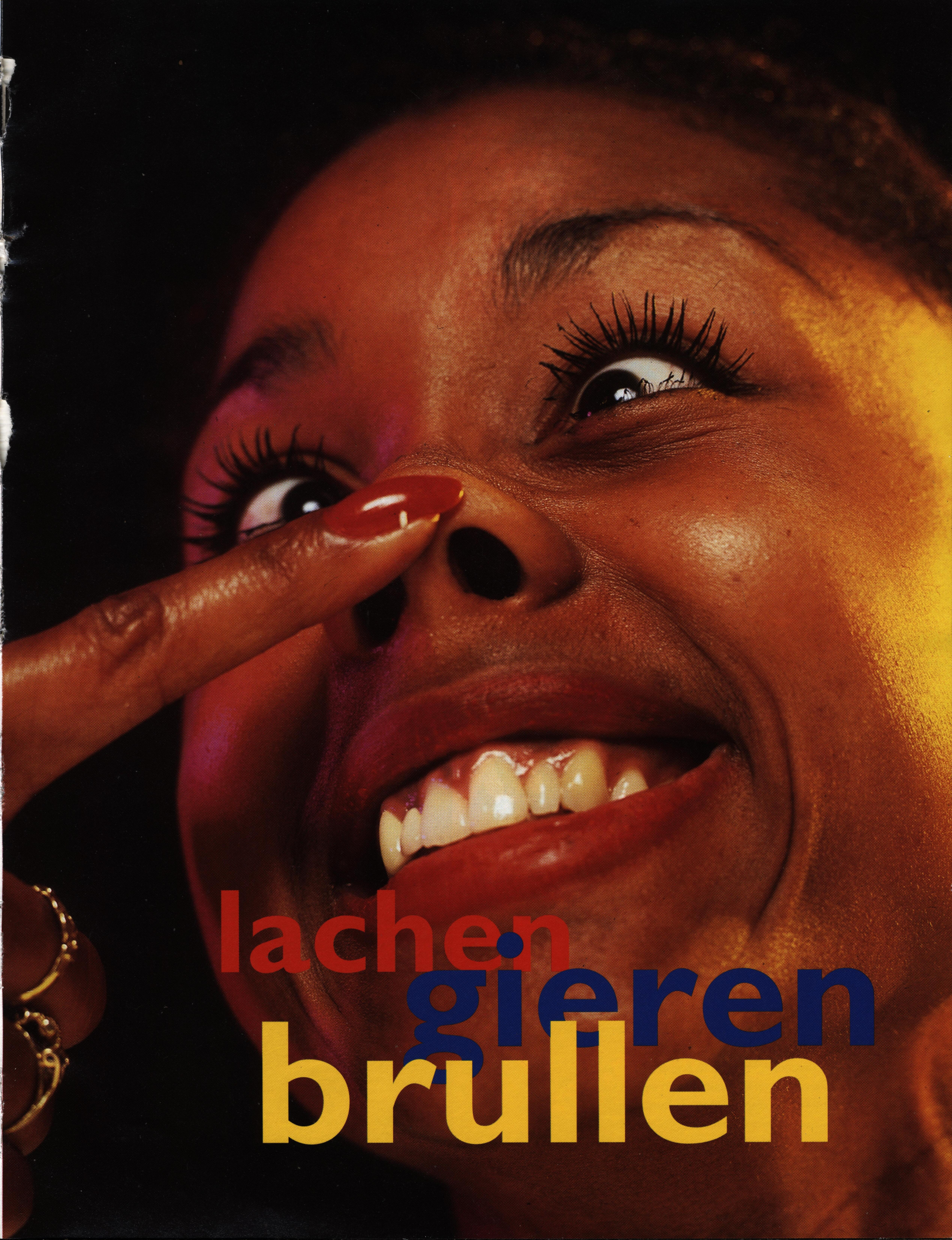
lachen
gieren
brullen

Mark Traa

Beetje bij beetje krijgt de wetenschap grip op de grap. Humor-onderzoekers uit verschillende disciplines nemen zichzelf in elk geval buitengewoon serieus. De sceptische buitenwacht draait langzaam bij: in Amsterdam is de mop een promotie waardig bevonden. Vier onderzoekers over hun werkwijze en hun vorderingen.

"Over twee jaar hoop ik te promoveren op de mop. Dat is géén grap. Al denken de meeste mensen van wel. Net als veel andere humor-onderzoekers moet ik me voortdurend verdedigen tegen mensen die dit werk onmogelijk serieus kunnen nemen. Weinigen zien het als wetenschap. Tja, het zij zo."
Wat kan *drs Giselinde Kuipers* anders doen dan haar schouders ophalen?
De antropologe, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, heeft de schijn tegen: een promotie-onderwerp dat bij het noemen al grijnzen oproept en een ver-weg-kamertje in het faculteitsgebouw waar de moppenboeken hoog liggen opgetast. "Humor is niet wezenlijk leuker dan andere thema's", zegt ze, en in één adem: "Maar het is ook niet dramatisch saai ofzo." Ze staat op het punt af te reizen naar een congres van humorologen in de Verenigde Staten. Daar durven onderzoekers hardop te zeggen dat ze al jarenlang een dagtaak hebben aan de studie van de grap, de mop, de humor, het lachen. Voor een handvol Nederlandse

Anatomie van de grap

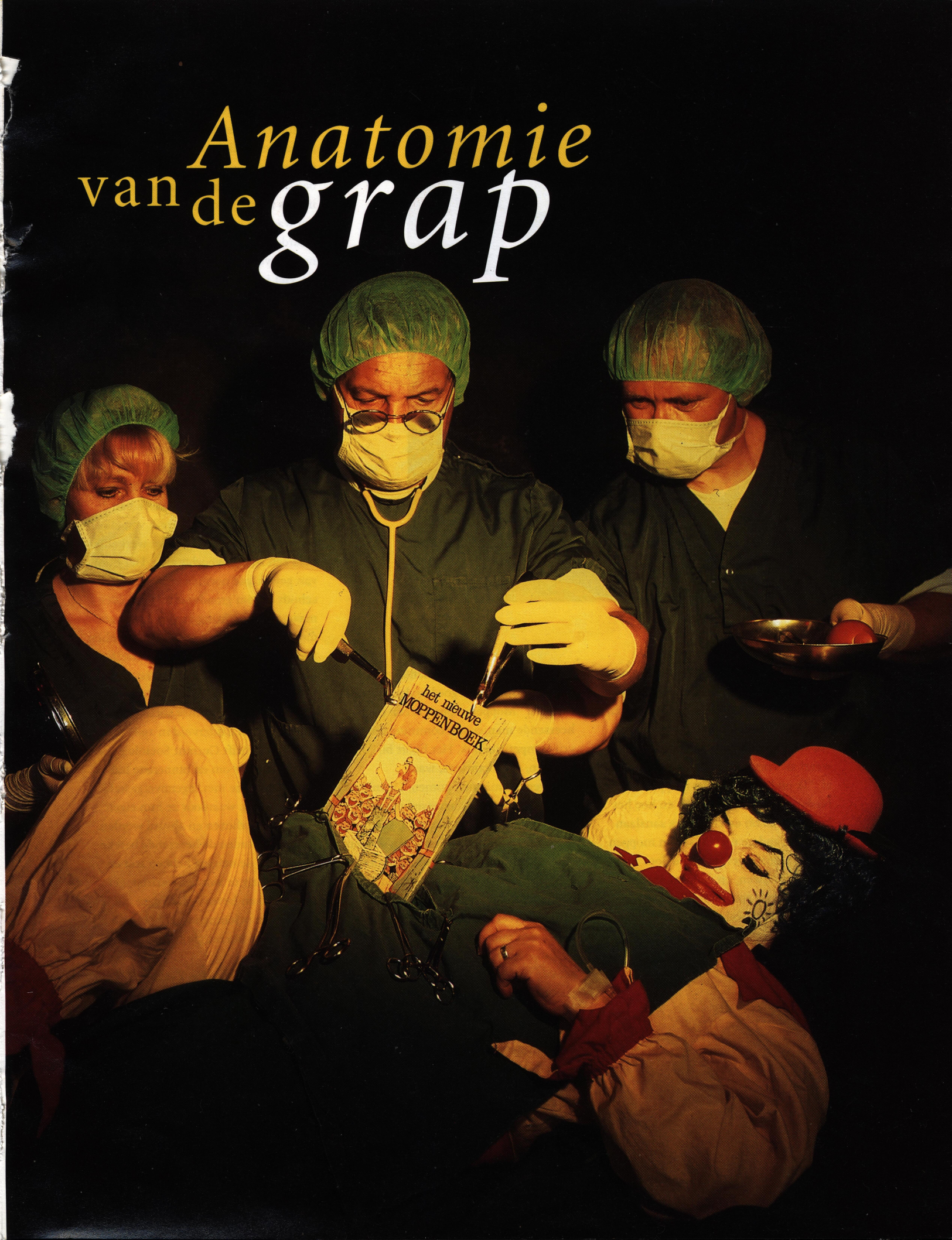

wetenschappers is het iets voor even, iets voor erbij. Niet voor Giselinde Kuipers. Als straks het *Hora est!* klinkt heeft zij vier jaar moppenstudie achter de rug. "Ik wil er nog niet teveel over zeggen", weert ze vragen naar eerste bevindingen af. "Ik onderzoek welke moppen in Nederland worden verteld, en hoe het komt dat ze bij de ene mens aanslaan en bij de andere niet. Waarom moppen anders worden gewaardeerd door mannen en vrouwen, en door mensen uit verschillende sociale milieus." Daar is bij voorbaat al wel iets algemeens over te zeggen. De mop als verhalende grap doet het namelijk vooral goed onder mannen. Kuipers: "Moppen tappen is een overheersende manier van communiceren, vrij competitief ook. Het hoort bij kroegen, sportkantines, waar overwegend mannen komen. De inhoud van moppen is vaak agressief of grof. Als er vrouwen in voorkomen, gaat het doorgaans over seks, òf er is een schoonmoeder in het spel. Vrouwen kunnen zich met dergelijke thema's minder goed identificeren. Bovendien hoor je vrouwen veel vaker dan mannen zeggen dat ze een mop niet kunnen onthouden." En moppen worden vooral in de lagere sociale regionen verteld. Kuipers: "Twee jaar geleden ben ik afgestudeerd op het onderwerp etnische humor. Ik was onder meer met vragenlijsten enkele middelbare scholen afgereisd. VWO-leerlingen bleken veel minder moppen te kennen dan MAVO-scholieren. En ook de moppentappers die ik voor mijn promotieonderzoek benader, komen overwegend uit de lagere sociale milieus. In meer intellectuele kringen wordt een woordspeling of een spontane inval hoger gewaardeerd. Ik ben me ervan bewust dat ik hier op de universiteit een misser zou begaan als ik in gezelschap van collega's ineens moppen zou gaan vertellen. Over het waarom van dit verschil in waardering tussen sociale klassen kan ik nu niet veel zeggen. Ik denk er nog over na. Het is wel zo dat de inhoud van de moppen in de verschillende sociale lagen ruwweg hetzelfde is. In hogere kringen worden niet per definitie nettere moppen verteld."

Spiegel

Achter de ogenschijnlijke oppervlakkigheid van de geestige opmerking gaan ingewikkelde psychologische en sociologische mechanismen schuil. Een grappenmaker verlaat de orde van de instituties en verkiest de chaos van de anarchie. Daar, buiten bereik van elke conventie, kan hij de grauwe werkelijkheid een spiegel voorhouden. Het huis van gevestigde normen en waarden schudt op zijn grondvesten. Heel even maar, tot opluchting van de bewoners, die de opgebouwde spanning weglachen zodra ze begrijpen dat het de verteller geen ernst is. "In hun humoristische daden spelen mensen met betekenissen", schreef de Amsterdamse socioloog *prof.dr Anton Zijderveld* in 1983 in het tijdschrift Current Sociology. "Ze draaien ze om en binnenste buiten, contrasteren ze met tegenovergestelde betekenissen, waardoor ze hun eigen betekenis verliezen en absurd worden. Hierdoor worden de heersende betekenissen, die de neiging hebben star en routinematig te worden, verfrist, geïntensiveerd en bevestigd. In deze zin is humor een oefening in het betekenisvolle en een bevestiging van de realiteit."

Grappen maken, aldus Zijderveld, is niets anders dan humor-in-de-praktijk. Een grappenmaker begeeft zich op glad ijs, want hij moet feilloos aanvoelen op welk moment hij welke grap kan maken tegen een publiek dat evenveel koppen telt als uiteenlopende normen en waarden. "Een grap, slecht geplaatst en slecht getimed, is als een vloek, die in het leger

tot het normale jargon behoort doch overgeheveld naar het Leger des Heils een onverdraaglijk ding wordt", schreef Zijderveld in zijn 'Sociologie van de zotheid' (1971). Veiligheidshalve maar afzien van grappen maken is echter helemaal uit den boze. Humor is een ontontbeerlijk sociaal smeermiddel. Iemand van een gebrek aan gevoel voor humor beschuldigen is een van de ergst denkbare beledigingen.
In ons land begeven zich enkele tientallen wetenschappers in het mijnenveld van het humor-onderzoek. Het zijn vooral psychologen, antropologen, volkskundigen en historici. Ze hebben zich verenigd in een werkgroep die inmiddels enkele malen is bijeengekomen. De interesses en invalshoeken liggen te ver uiteen om de verschillende disciplines in praktisch onderzoek te laten samenwerken, maar het is altijd leuk om ervaringen uit te wisselen.
Hoewel: een hele dag over humor praten, dat is geen garantie voor onbekommerd vermaak, verzekeren enkele werkgroepleden. Integendeel zelfs. "Het is heel akelig, niemand lacht", zegt ontwikkelingspsychologe *drs José Bakker* van de Universiteit van Amsterdam. "Het is een verbijsterende ervaring om een lezing te houden voor die werkgroep", zegt *dr Theo Meder* van het Amsterdamse P.J. Meertensinstituut voor Volkskunde, Dialectologie en Naamkunde. "Die mensen zijn gepokt en gemazeld in het humoronderzoek en hebben de meeste moppen wel gehoord. Dus als je er eentje vertelt, komt er geen enkele reactie. Uitgestreken gezichten. Terwijl je in ieder ander gezelschap toch wel een gniffel of een lachje zou horen. Maar nee hoor. Alles wordt direct analytisch opgevat."

Bochels

Historici zijn ruim vertegenwoordigd in de humor-werkgroep. *Dr Rudolf Dekker*, verbonden aan de Rotterdamse Erasmus Universiteit, is een oudgediende. Vijftien jaar geleden stuitte hij in de Koninklijke Bibliotheek bij toeval op vijf oude schoolschriften met het opschrift 'Anecdota'. Enig speurwerk leerde dat de eigenaar *Aernout van Overbeke* is geweest, een zeventiende-eeuwse Haagse advocaat en dichter. Vóór Dekker hadden slechts vijf neerlandici de documenten geraadpleegd, zonder er iets mee te doen. Dat lag ongetwijfeld aan de aard van de teksten in de schriften; bijna tweeduizend moppen waren het, met zorg door Van Overbeke verzameld. Dekker was de eerste die de verhaaltjes serieus onderzoek waardig achtte. "Natuurlijk kennen we de kluchten en komedies uit de Gouden Eeuw", zegt Dekker. "Maar dit zijn moppen die echt circuleerden. Tenminste, dat nemen we aan. In het milieu waarin Van Overbeke verkeerde, de advocatuur, was er kennelijk behoefte spanningen weg te lachen. Dat gebeurde met grappen over mensen met bochels en andere lichamelijke gebreken, en natuurlijk ook met seksueel getinte grappen. Nog meer dan tegenwoordig, zou ik zeggen. Veel moppen gaan over omgekeerde hiërarchische verhoudingen: een vrouw die op seksueel gebied ineens de leiding krijgt. Maar ze gaan ook over gezag op het werk. Daarover maken we nu geen grappen meer. De medewerker van de postkamer die achter het bureau van de directeur gaat zitten, dat vinden we niet meer leuk. "Als je de moppen van Van Overbeke leest, kun je de schilderijen van iemand als *Jan Steen*, een tijdgenoot, beter begrijpen. De moppen zijn vaak verhaaltjes bij die schilderijen, waarop mensen van uiteenlopend pluimage voorkomen. Kwakzalvers, bijvoorbeeld. Als je toentertijd in gezelschap zo'n schilderij bezichtigde, dan kon je zeggen: ah, ik weet nog wel een grap over een kwakzalver. Mop en kunstwerk vulden elkaar naadloos aan."
Uit reisverhalen van buitenlanders die ons land aandeden, leidt Dekker af dat de Hollanders tot het einde van de zeventiende eeuw de reputatie hadden een grappenmakend volkje te zijn. "In de reisverslagen lees je: met die Hollanders kun je lachen. Vanaf de achttiende eeuw zie je die opmerkingen niet meer terug, en verwierven we bekendheid om onze stugheid en somberte. Tja, er is geen eenduidige verklaring aan te geven voor die vrij plotse omslag. Het is zeker zo dat de ideeën van een gereformeerde predikant als *Voetius* dominanter werden. Hij schreef ooit: wie veel lacht op aarde, zal schreien in het hiernamaals. Wie de gebreken van anderen bespotte, beging een regelrechte zonde." Ook uit de afgenomen oplage van kluchtboeken rond 1675 kan volgens Dekker worden afgeleid dat "de humor in de samenleving als geheel wat op de achtergrond raakte". Over de humor van tegenwoordig is de historicus weer wat hoopvoller gestemd; sinds de jaren vijftig gaat het volgens hem weer opwaarts met het imago van de Nederlandse grap. "Iemand als *Rudi Carrell* heeft successen behaald, het blad *Donald Duck* wordt deels door Nederlanders getekend en gaat de hele wereld over, Nederlandse cartoonisten staan in 'The New Yorker'. Voor een top heb je een brede basis nodig, en die hebben we nu kennelijk."

Censuur

Is er echt sprake van een humorconjunctuur? Volkskundige Theo Meder, van huis uit neerlandicus en mediëvist, gelooft er niets van. "Ik hoorde een streng gereformeerde man laatst een leuke grap vertellen, over het feit dat hij thuis altijd het laatste woord had: 'Ja vrouw'. Het kan zijn dat je de indruk hebt van een conjunctuur omdat er in het bronnenmateriaal gaten vallen in de tijd. Ik ben geneigd te zeggen dat de intensiteit van de humorbeleving vrij constant blijft. Zoals ik ook geloof dat

humor los staat van economische welvaart. Achter het IJzeren Gordijn wemelde het van de moppen, zij het van een soort die we hier nauwelijks kennen, met politici als voornaamste doelwit."
Zelf houdt Theo Meder zich onder meer bezig met het classificeren van vijf- à zeshonderd verhalen die de arts *Cornelis Bakker* uit Broek in Waterland rond 1900 op papier zette. Bakker noteerde herinneringen van zichzelf en zijn patiënten, waaronder talrijke moppen. Theo Meder tracht ze te doorgronden.
"Er zitten moppen bij waarvan ik denk: waar gáán ze over? Waarom is dit leuk? Meestal kom ik er wel uit, hoor. Zo is er een mopje over ene *Mina Kruzeman* die staat te strijken. Een ander personage, *Dirk Haspels*, belt aan. De meid laat hem binnen en laat hem antichambreren in een kamertje. Ze kondigt hem aan en dan zegt Mina Kruzeman: 'Zodra ik mijn broek heb afgestreken, mag hij binnenkomen.'
"Daar snapte ik dus niks van. De eerste vraag die ik me stelde was: wat waren de betekenissen van 'afstrijken' in de negentiende eeuw? Dan blijkt dat het ook 'laten afzakken' betekent. Dus er staat: ik laat mijn broek afzakken en dan mag die man binnenkomen. Maar dan zijn we er nog niet. Want wat hadden Kruzeman en Haspels met elkaar gemeen? Wat waren het voor mensen? Mina Kruzeman, zo blijkt uit biografische woordenboeken, was redelijk bekend: ze was een kunstenares die schreef en acteerde, een feministisch en pacifistisch type.
"Naar die Haspels heb ik me te pletter gezocht. Op een dag sla ik, op zoek naar iets heel anders, een boek over toneelkunst open. Opeens zie ik ze staan: Kruzeman en Haspels – boem! Haspels bleek een Rotterdams acteur te zijn. Kenden hij en Kruzeman elkaar? Jawel: Kruzeman was een vriendin van *Eduard Douwes Dekker*, beter bekend als *Multatuli*. Toen hij 'Vorstenschool' schreef, was het de bedoeling dat Kruzeman de hoofdrol ging spelen. En Haspels had de andere hoofdrol. Hij was de koning, zij de koningin, dus ze hebben samen op de planken gestaan. Achter het mopje schuilt dus het cliché-beeld van de linkse, promiscue, losbandige artiesten. Dat beeld wordt met deze grap krachtig bevestigd."
Met de verzameling van Van Overbeke behoort de collectie-Bakker tot een van de weinige bronnen van mondeling overgeleverde humoristische verhalen in ons land. Die bronnenschaarste is een obstakel waar ook antropologe Giselinde Kuipers tegenaan loopt. "De media waarop moppen worden vastgelegd, zoals boekjes en pamfletten, worden nauwelijks bewaard", zegt ze. "En als we alleen op die bronnen zouden afgaan, krijgen we ook een vertekend beeld. Want de moppen die in een boekje terechtkomen, zijn dikwijls niet de moppen die mensen daadwerkelijk aan elkaar vertellen."
Ook Theo Meder is zich daarvan terdege bewust, maar denkt dat Cornelis Bakker weinig censuur pleegde. "Soms schrijft hij: 'Dit is een erg vieze mop, deze moet u me maar niet kwalijk nemen'. Vooral uit zijn Leidse studententijd heeft hij heel wat pittige moppen overgehouden; moppen over seks dus, maar wel alleen tussen mannen en vrouwen. Homoseksualiteit, bestialiteit en incest zijn niet aan de orde; dat was kennelijk té erg. Grappen over geslachtsziekten, overspel en hoererij waren wel geoorloofd."
Een ander populair grapthema dat Meder oppikte uit de tijd van Bakker maar in feite van alle tijden is, is domheid. De arme seizoenarbeiders ('Poepen') uit Westfalen en Ost-Friesland die in de zomer naar Holland kwamen om op het land te werken, waren het doelwit van grappen die we tegenwoordig voor Belgen en domme blondjes reserveren. Een categorie grappen die in onbruik is geraakt, schaart Meder onder de benaming 'sociale onwelvoeglijkheden': de poep-, pies- en fluimgrappen. "Dat genre is inmiddels afgezakt naar de kinderkamer", aldus de volkskundige. "Voor volwassenen is het onderwerp niet gevoelig genoeg om er grappen over te maken. De angel is eruit."
Hetzelfde geldt voor religieuze moppen. In het rond 1900 bijna volkomen protestantse Broek in Waterland waren de katholieken met hun celibaat, hun heiligenverering en kerklatijn nog het mikpunt van spot. Tegenwoordig valt daarmee voor een moppentapper nauwelijks nog eer te behalen.
In zekere zin vormen Belgen- en dommeblondjesmoppen een bijzondere categorie. Het superioriteitsgevoel dat ervan afstraalt heeft een goedmoedig karakter. Bij veel andere moppen, inclusief de superioriteitsgrappen die bijvoorbeeld Turken en Surinamers betreffen, is er volgens Giselinde Kuipers sprake van een vermeend *probleem* dat de moppen genereert. Wie zich bedreigd voelt door buitenlanders, feministen, schoonmoeders, vliegrampen en enge ziekten maakt ze tot doelwit van een verbale schietpartij. In Bakkers tijd hoorden katholieken in het rijtje thuis en was incest taboe; tegenwoordig doen incestgrappen het goed en worden er bijvoorbeeld (nog) geen junk-moppen verteld.

Punchline

Terwijl de inhoud van moppen eindeloos kan variëren, staat de vorm behoorlijk vast. Een mop is een grap in zijn meest gestandaardiseerde vorm.
Historicus Rudolf Dekker: "In de Middeleeuwen wist iedereen welke grap hij op een bepaald moment het beste kon maken. Iedereen wist ook hoe hij de grap van een ander moest opvatten. In het

algemeen was humor, nog veel meer dan nu, gestandaardiseerd, zoals bij kinderen: je veter zit los. Het is altijd hetzelfde, telkens wordt er weer om gelachen. Tegenwoordig is volwassenen-humor gesophisticeerder."
Theo Meder: "De moppen van Cornelis Bakker lijken wat vorm betreft al aardig op de onze. Alleen met de *punchline* aan het eind wil het nog niet altijd lukken. De verteller geeft er dikwijls een commentaartje bij, zoiets als 'nou, toen keek-ie raar op zijn neus'. Daar kijken wij nu raar tegenaan. Wij redeneren: punchline – lachen – afgelopen. Zo strikt was het toen kennelijk nog niet."
"Op dit moment", zegt Giselinde Kuipers, "is een mop in Nederland een kort verhaaltje met aan het einde een clou, een punchline, die een onverwachte wending oplevert. Meestal wordt eerst de setting aangegeven (dus: er staat een Belg bij de bushalte...) en daarna ontrolt zich een verhaalpatroon dat dikwijls in drieën is opgebouwd: iemand komt drie keer bij de dokter, drie mensen zijn aan het opscheppen, iemand mag drie wensen doen. Standaardisering treedt ook op door het beperkte aantal thema's: zodra de Belg wordt opgevoerd, weet je dat hij aan het einde iets doms doet."
Bij het streven van met name antropologen en linguïsten om de structuur van een mop in wetmatigheden te vangen, wil Theo Meder wel een kanttekening plaatsen. "Ze komen doorgaans met algemene uitspraken als 'er wordt een grens overschreden' en 'er wordt een tegenstelling gecreëerd'. Dan denk ik: dat is wel zo, maar daarmee heb je niet iets gegenereerd waarmee je voortdurend moppen kunt blijven maken, zeg maar de gouden formule voor iedere cabaretier. Er is geen vorm waarin je zomaar wat tekst kunt gieten die er vervolgens als mop uitkomt. Bepaalde thema's lenen zich nu eenmaal niet voor een mop. Je kunt wel een mop maken over een bal gehakt, maar er zijn miljoenen moppen níet over te maken."

Er is een categorie mensen voor wie vorm en inhoud van de mop vrijwel volledig ondergeschikt zijn aan het effect (lachen!) dat ermee wordt bereikt. Ontwikkelingspsychologe José Bakker doet onderzoek naar begrip en sociale aspecten van humor bij kinderen van zeven tot vijftien jaar. Tot haar ontzetting constateerde ze dat de blagen zonder blikken of blozen de gruwelijkste *Dutroux*- en Joegoslavië-moppen vertelden. De grofste racistische grappen knalden door de klaslokalen, waarin dikwijls ook allochtone kinderen zaten. Maar gelachen wèrd er, en daar is het een kind van een jaar of tien om te doen: om het scoren. Op jongere leeftijd vertellen kinderen vooral raadsels, of kopiëren ze grappen uit de Donald Duck. Kinderen van twaalf jaar en ouder weten humor subtiel in hun gesprekken te verweven en benutten grappen om contact te leggen of om een heikel onderwerp als seks aan te snijden.
Door dezelfde kinderen gedurende drie jaar cartoons te laten waarderen en hen te vragen hoe grappig ze zichzelf en hun klasgenoten vinden, hoopt Bakker een gapende leemte in het Nederlandse humor-onderzoek te vullen. "We weten nog vrijwel niets over de ontwikkeling van humor bij kinderen, en over de mate waarin humor hun sociale gedrag beïnvloedt", zegt ze. Haar onderzoek is nog niet afgerond, maar een paar voorzichtige conclusies zijn al wel te trekken. Zo vinden meisjes jongens grappiger dan

andersom. In elke klas is er minstens één kind dat als de allergrappigste wordt aangewezen, maar dat hoeft niet noodzakelijkerwijs de populairste bink te zijn. "Misschien is humor niet zo belangrijk voor de bepaling van je sociale status als wel wordt gedacht", zegt Bakker. Wie aan de lopende band moppen vertelt kan zelfs regelrechte aversie opwekken. Die wil kennelijk geen sociaal contact, denkt de buitenwereld dan.
Wat nu precies bepaalt hoe groot iemands grappenmakend vermogen is, valt niet met zekerheid te zeggen. Een levendige fantasie helpt, meent psychologe Bakker, evenals een grote creativiteit. Wie uit een nest komt dat humor ruimhartig beloont, zal gauw genegen zijn zich ook in de buitenwereld met zijn talent te handhaven. Of misschien werkt het juist andersom: onderdrukte humor kan zich buitenshuis in verhevigde mate manifesteren. Vanaf een jaar of twaalf is te zien in welke richting het gaat. Omstreeks die leeftijd moet de zelfspot ontluiken, hèt teken dat een kind humor kan abstraheren.

Roodkapje

Jongeren zijn een dankbare bron voor wie een poging wil doen moderne trends in het grappenlawine te ontdekken. Het is onder meer aan Theo Meder om de volksverhalen-databank van het P.J. Meertens-instituut te voeden met mondeling overgeleverde verhaaltjes, anekdotes, sprookjes, moderne sagen en moppen. In drie jaar tijd zijn er bijna zesduizend bijeengebracht in een speciaal ingericht computerbestand. Een derde is mop. Steeds staat de bron vermeld. Bij een *Roodkapje*-mop: "Op 11 oktober 1996 in plat Amsterdams verteld door een jongen in de trein aan twee vrienden tussen Schiphol en Leiden, blowend op weg naar een hardrockconcert in Rotterdam."
Theo Meder: "Ik zat tegenover ze, mijn oren wijd open. Deze kon ik goed horen. Diezelfde avond nog heb ik hem genoteerd. Dit zijn de pure momenten waarop mensen zich onbespied wanen en elkaar moppen gaan zitten vertellen."
Door ook in cafés en tijdens verjaardagen gespitst te zijn op nieuwe moppen, door stagiairs van het onderzoeksinstituut hun familie- en kennissenkring te laten uithoren, door de grappen in een televisieprogramma als 'Moppentoppers' te noteren en door media in het oog te houden, hoopt Meder enige voeling te houden met het hedendaagse moppenrepertoire. Een waardevolle bron is Internet, met z'n talrijke ongecensureerde *websites*, waarop de meest gruwelijke moppen verschijnen. "Ik pluk er zoveel mogelijk vanaf en stop ze in de databank", zegt Meder. De titelpagina van de ergste voorziet hij van een grote rode stip met de vermelding 'extreem'. Zo hoeft een argeloze raadpleger van de databank niet geconfronteerd te worden met seksistische en racistische grappen, met vloeken, majesteitsschennis en ander ongerief. Moppen over '*Joodkapje*', '*Pineukio*' en over Dutroux hebben een rode stip.
"Ik mag niet selecteren", houdt Meder zichzelf voor. "Ik kan niet zeggen: dit is té erg, dit ga ik niet noteren. Erg populair zijn nu de anti-vrouwenmoppen, van het soort 'Wat moet je doen als je vrouw de keuken uitkomt? – De ketting inkorten.' Kennelijk zijn er mensen die dit type mop vertellen. In mijn ogen is dat overigens een compliment aan het adres van de vrouwenemancipatie; dit soort grap is een reactie op een verschijnsel dat door sommigen als bedreigend wordt ervaren. "Elke variant op een bepaalde mop, al is het verschil nog zo miniem, moet ik opnemen. Zo zie je een mop muteren, als een virus dat zich in leven probeert te houden. Dat verschijnsel zie je overigens in nog sterkere mate bij de moderne sage, die op een zeker moment te braaf wordt bevonden en geleidelijk steeds gewelddadiger varianten krijgt. Ik zou mijn aandacht best eens op een bepaalde categorie grappen willen richten, maar dat mag niet, want dan gaat de representativiteit verloren. Maar op dommeblondjesgrappen, anti-feministengrappen en Dutroux-moppen, die nu erg populair zijn, ben ik wel extra gespitst. Ook op Roodkapje-moppen, trouwens. Die zijn voor mij bijzonder leuk omdat ze een link leggen met sprookjes, waarnaar ik ook onderzoek doe. Roodkapje-moppen spelen dikwijls in op de onschuld van het kind. Ik dacht eerst dat ze samenhingen met Dutroux-grappen, maar bij navraag bleken ze al van vóór die tijd te zijn."

"De wetenschappelijke bestudering van humor heeft helaas veel weg van vivisectie: een grap ontleden is even dodelijk." Dat schreef de collegevoorzitter van de Rotterdamse Erasmus Universiteit, *dr H.J. van der Molen*, in zijn voorwoord bij een boekje over humor in geschiedenis en kunst dat vorig jaar verscheen. De voorzitter heeft gelijk: studies die de grap tot op het bot ontleden of het fenomeen humor trachten te doorgronden zijn niet lichter verteerbaar dan wetenschappelijke publicaties over enig ander onderwerp. In hun streven serieus te worden genomen gooien de humoronderzoekers hun eigen glazen in als ze louter voor hun plezier naar de bijeenkomsten van hun interdisciplinaire werkgroep zouden gaan. Vandaar de ironische constatering dat uitgerekend de humorologen zichzelf de strengste sociale controle op beroepsmatig lachen opleggen. Hetgeen uitleg over de verdienste van het humor-onderzoek allerminst overbodig maakt.
Theo Meder: "Uit volkskundig oogpunt wil je zicht krijgen op het vertelrepertoire van mensen. Waarover praten ze? In welke mate is daarin door de eeuwen heen verandering opgetreden?"
Historicus Rudolf Dekker: "Wanneer je met andere mensen lacht en elkaars grappen begrijpt, dan heb je een bepaald niveau van communicatie bereikt. Nou, op dat niveau ben ik met die zeventiende-eeuwers beland. Ik begin hun grappen steeds meer te waarderen, al zijn ze dikwijls plat en vulgair. Ik hoop dat we door dit type onderzoek dichter bij de mens van toen komen. Misschien is dat een illusie, maar dan wel een hele leuke."

fotografie: Lenny Oosterwijk, met dank aan Ton, Hetty, Rob en Ria.

Nobelprijs voor de humor

Plechtiger plechtigheden zijn nauwelijks voorstelbaar: de jaarlijkse ceremonies waarbij de Nobelprijzen worden uitgereikt. Het protocol is strak, de galakleding zit strak, de gezichten staan strak. Is er hier nog plaats voor humor?
De Amerikaanse socioloog *Michael Mulkay* telde de grappen in de schriftelijke verslagen van twaalf Nobel-ceremonies die in de periode 1978-1981 plaatsvonden: vier maal een speech door een vertegenwoordiger van een wetenschappelijke organisatie die de Nobel-laureaat de hemel in prijst, vier maal een voordracht door het Nobel-comité dat de prijs uitreikt en de winnaar opnieuw lof toezwaait, en vier maal het dankwoord van de ontvanger van de prijs, die deze gelegenheid te baat neemt zijn prestatie te relativeren en toe te schrijven aan medewerkers en de organisatie waartoe hij behoort.
Binnen dit strakke verbale keurslijf wist Mulkay welgeteld twaalf humoristische momenten aan te wijzen – gemiddeld één per voordracht. De socioloog vroeg zich onder meer af in hoeverre de grappen zich verhielden tot de starre structuur van de ceremonies. Op zich vond hij het verschijnsel dat de laureaat zich uitput in het afzwakken van de hem toegezwaaide lof al een humoristisch fenomeen. Mulkay veronderstelde dat de winnaars zich vooral op dit moment in de ceremonie een kwinkslag zoduen veroorloven.
Dat bleek inderdaad. Zo zei een mede-winnaar van de Nobelprijs voor geneeskunde, die een belangrijke bijdrage had geleverd aan de ontwikkeling van een nieuwe röntgentechniek, tijdens het traditionele galadiner het volgende: "Dit eerbetoon heeft een ironisch aspect, omdat ik geen arts ben, evenmin als *Hounsfield* [de andere winnaar]. Het is zelfs niet overdreven te stellen dat alles wat Hounsfield en ik weten van geneeskunde en fysiologie op een receptenbriefje van de huisarts past."
Een grapje! Michael Mulkay sloeg aan het analyseren. Al snel ontdekte hij dat de opmerking over het receptenbriefje een variant was op een alom bekende grap: dat iemands kennis over een bepaald onderwerp op de achterkant van een postzegel past. Mulkay bedacht zich bovendien dat de prijswinnaar weinig andere vormen van humor had kunnen toepassen dan deze. De ernstige variant van het opgemerkte zou in elk geval onacceptabel zijn. Stel je voor dat de Nobel-laureaat met een uitgestreken gezicht alle redenen had opgesomd waarom hij de prijs *niet* zou moeten krijgen. Hij zou niet alleen zichzelf, maar ook het Nobel-comité en uiteindelijk wijlen *Alfred Nobel* in verlegenheid brengen. Ook een jolige opmerking over een onhandige ober zou in het hooggeleerde gezelschap verkeerd vallen.
Wie een grap maakt tijdens een officiële ceremonie, kan deze dus het beste maken in de geest van het evenement. Dat wil zeggen: als tijdens een Nobelprijs-uitreiking al het gesprokene is gericht op het huldigen van de winnaars, dan moet een grappig bedoelde opmerking in het verlengde hiervan liggen. De grap moet niet indruisen tegen de ceremoniële woordenstroom. "Binnen een geformaliseerde sociale context", zo omschrijft Mulkay zijn conclusie, "wordt elke herkenbare afwijking van wederkerende vormen en hun belangrijkste gerichtheid niet beschouwd als humor, maar als een ernstige wandaad of als een breuk met de etiquette." (MT)

ho ho Lachen

Kijk ons eens fijn gechoqueerd worden, zegt een publiek dat het heerlijk vindt wanneer taboes worden doorbroken. Het kan niet ver genoeg gaan. Totdat een mens op serieuze grenzen van betamelijkheid stuit.

Koos Neuvel

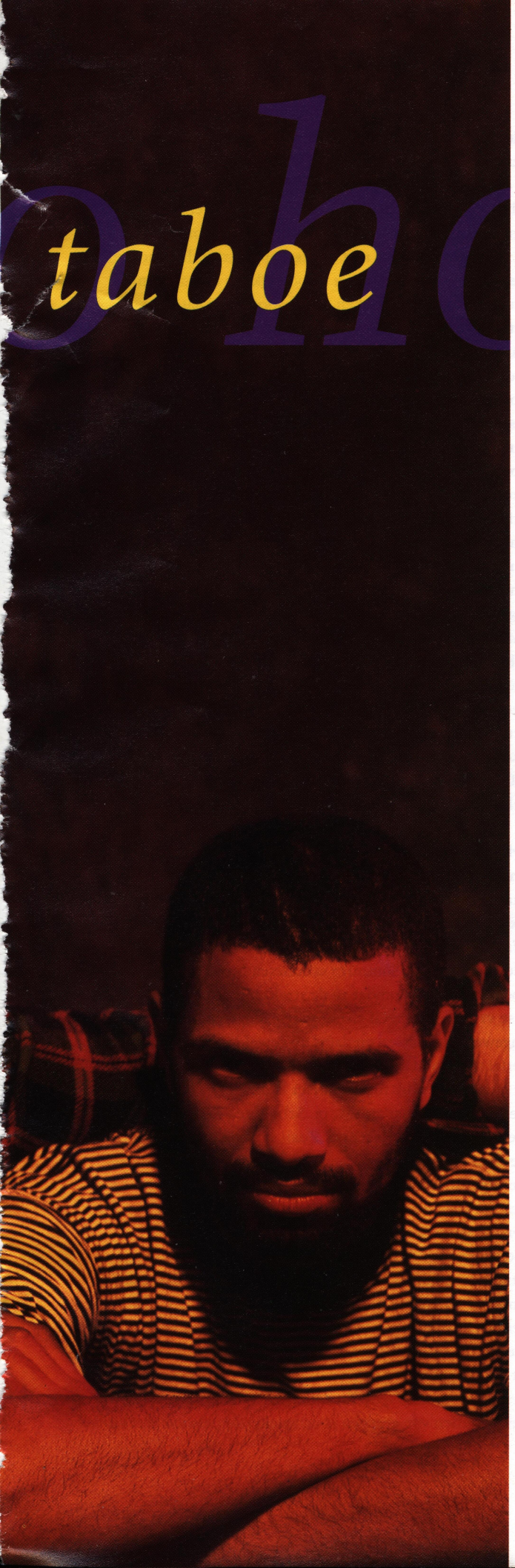

"*Van Gaal*, die heeft een kankerwijf", zongen de supporters van Feyenoord de coach van Ajax toe. Cabaretier *Youp van 't Hek* hoorde het toen hij op de tribune zat en kon wel door de stadiongrond zakken. In een krantenstukje schreef hij een bloedserieuze, bewogen aanklacht tegen deze supporters en tegen al degenen die hen hadden laten begaan, die niet hadden ingegrepen, of er zich na afloop van de wedstrijd in het openbaar van hadden gedistantieerd. Voor de cabaretier was de grens overschreden van wat een mens kan afdoen als een geintje, als een onschuldig pesterijtje. Dit was kwetsend.
Moet je horen wie het zegt, was de meesmuilende reactie van nogal wat commentatoren: de grootste kwetser voelt zich gekwetst; degene die nooit te beroerd is om andere mensen op gevoelige punten vol te raken, blijkt ineens zelf een teerhartig zieltje te zijn. Toch een tikje schijnheilig, niet?
Een voltreffer, ogenschijnlijk. In vroeger tijden werd zoiets 'selectieve verontwaardiging' genoemd, bijvoorbeeld wanneer iemand zich buitengewoon druk maakte om martelingen in Chili, maar geen woord vuil wenste te maken aan de dissidenten in de Sovjet-Unie. Het uitgangspunt is daarbij dat bepaalde misdaden heel goed met elkaar te vergelijken zijn. Maar daar valt wel, zeker bij de supporters-versus-cabaretier-kwestie, iets op af te dingen. Er valt in ieder geval iets voor te zeggen om verschillende vormen van kwetsen niet helemaal over één kam te scheren.
De gevierde cabaretier neemt graag een bepaald soort burgerlijkheid op de korrel, mensen die het verkeerde merk bier drinken of in het verkeerde merk auto rijden. Niemand hoeft zich daardoor persoonlijk aangesproken te voelen, het gaat toch altijd over anderen? Zelfs wanneer hij het heeft over Hema-verkoopsters uit Ommen die bij de stadsgrenzen van Amsterdam teruggestuurd zouden moeten worden, is de kans dat de aangesprokenen zich diep in hun ziel geraakt voelen, vrij klein. Bovendien is Van 't Hek – hoewel de meningen daarover sterk uiteenlopen – ontegenzeggelijk geestig. En van iemand die geestig is, kun je wel wat verdragen. De supporters waren niet geestig met hun leuze over Van Gaal. Maar dat maakte de leuze nog niet kwetsend. Als Ajax-supporters hetzelfde hadden geroepen over de Feyenoord-coach, hadden vermoedelijk maar weinig mensen daar aanstoot aan genomen. Er was namelijk een belangrijk verschil: de Feyenoord-coach had geen vrouw die aan kanker overleden was; de Ajax-coach wel. En dat maakte de leuze zo onsmakelijk en, jawel, kwetsend.
Er blijven grenzen aan het betamelijke. Ooit was het Nederlandse koningshuis een instituut waarmee voorzichtig moest worden omgesprongen; majesteitsschennis lag overal op de loer. Tegenwoordig is *Pieter van Vollenhoven* een ideale *running gag*. Er mag veel. Maar niet elk normbesef is opgeheven. Toen aan een andere cabaretier *Jack Spijkerman* – ook niet iemand die terugdeinst voor een grove grap – werd gevraagd waar voor hem

de grens lag, welke grap hij nooit zou maken, antwoordde hij dat hij de ziekte van *Prins Claus* nooit zou bespotten. Ook een cabaretier kent zo zijn normen van burgerlijk fatsoen.

Beeldreligie

Taboes lokken grappen uit, want het dodelijk ernstige vraagt er bijna om, ermee de draak te steken. Grappen, zo heet het, kunnen taboes aan de kaak stellen, ze kunnen het heilige en onaantastbaar ogende banaliseren. Humor als wapen in de strijd tegen taboes. Tegelijkertijd zou het een ramp voor de humor zijn wanneer er geen taboes meer waren; ze vormen de vruchtbare voedingsbodem waarop grappen kunnen gedijen.
Op taboe-gebied heeft een grote opruiming plaatsgevonden. In enkele decennia tijd lijken we op een geheel andere planeet te zijn gearriveerd. Eens in de zoveel tijd valt op de Nederlandse televisie een herhaling te zien van het legendarische 'Beeldreligie' uit het programma 'Zo is het toevallig ook nog eens een keer', waarin een presentator een geloofsbelijdenis aflegt jegens zijn god, de kijkbuis. Dat programma werd ooit als buitengewoon kwetsend ervaren en riep een storm van verontwaardiging op. Maar tegenwoordig is die opwinding nauwelijks nog navoelbaar: waar maakten die mensen zich eigenlijk druk om, toch niet om zo'n saai en braaf stukje televisie? Het is hetzelfde soort bevreemding wat zich van veel mensen meester maakt wanneer moslims zich kwaad maken op *Salman Rushdie*.
Is men dan niet in staat in te zien dat het in 'De Duivelsverzen' gaat het om literatuur, om een betrekkelijk onschuldige satire?
Traditionele taboe-onderwerpen als seks, religie en koningshuis hebben veel van hun aantrekkingskracht verloren.
Hoewel grappen over seks een zeer geliefd genre blijven, moet je tegenwoordig toch vrij ver gaan om nog werkelijk te kunnen choqueren. Een striptekenaar tekende onlangs een necrofiel die boven een open graf masturbeerde, maar niemand die vervolgens om censuur riep; er kon zelfs geen Kamervraagje van af.
Humor heeft iets anarchistisch, zeggen de kenners, omdat zowel de anarchist als de grappenmaker er op uit zijn de beperkingen die de taal en de instituties ons opleggen, te overschrijden. In die zin heeft humor een zekere maatschappijkritische betekenis. Humor stelt nutteloze verboden ter discussie en prikt de ballon van de opgeblazen autoriteit door.
Die vorm van humor heeft haar angel langzaamaan verloren, er valt weinig meer door te prikken. Cabaretiers en striptekenaars moeten steeds verder gaan, steeds extremer worden in hun grappen, om nog een klein beetje te kunnen choqueren; en dan nog is de reactie van het publiek vaak: kijk ons toch eens fijn gechoqueerd worden.
Het is een bijna wanhopige speurtocht naar taboes; er moet toch nog ergens iets zijn dat niet voor de volle honderd procent bespreekbaar is. Want als je er over kunt praten is het taboe al bijna doorbroken, is de gedachte. "Wij zijn in hoge mate woordfetisjisten. We denken dat het volstaat om tien keer door een microfoon 'seks' te roepen opdat seks voortaan geen taboe meer zou zijn", merkte de filosofe *Patricia de Martelaere* ooit op.
Want dat er veel grappen worden gemaakt over incest, wil nog niet zeggen dat het incest-taboe op een of andere wijze ter discussie wordt gesteld. Het taboe is stevig verankerd in de moraal.
Toch bestaat-ie wel, humor met een potentieel gevaarlijke, taboe-doorbrekende kracht. Het gaat om humor die niet is terug te vinden in cabaret-programma's, in strips of televisie-*comedy's*, maar die in kroegen en voetbalkantines des te vaker te horen valt: het zijn de moppen over minderheden en over buitenlanders. Het is de humor van de straat, niet die van het theater.
Deze vorm van humor is niet maatschappij-kritisch maar eerder maatschappij-bevestigend. Het is moeilijk om in deze humor enig anarchisme te ontdekken, of het moest zijn dat aan het verzet tegen het gebod der verdraagzaamheid een subversieve kracht wordt toegekend; een rechts anarchisme, als het ware.
Taboes worden in de minderhedenhumor ter discussie gesteld, niet om grenzen te verleggen, maar om grenzen te verscherpen. Het is de grens tussen wij en zij, de gevestigden versus de buitenstaanders, de blanken versus de gekleurden, die in de moppen bevestigd wordt. Het is een spotternij op kosten van anderen, lachen om minderheden die altijd minder zijn.
Terwijl seks en religie als taboe een kwijnend bestaan leiden, is het taboe op racisme met de verkleuring van de Nederlandse samenleving krachtiger dan ooit geworden. Er is geen culturele voorhoede die vindt dat we op dat gebied eens aan het grensverleggen moeten slaan. Er is alleen de smoezelige avant-garde van *Janmaat*, en die club, vinden alle ruimdenkende, taboevrije burgers van Nederland, moet als het even kan de nek worden omgedraaid. Want niemand, bijna niemand, wil serieus van het taboe af. Tegelijkertijd is er een spanning tussen wat je wel en niet kunt zeggen, tussen het gebod om minderheden als gelijken te behandelen en de constatering dat ze vaak zo anders zijn. De humor kan zich moeiteloos in dat spanningsveld nestelen en tot bloei komen.

Overkill

"Wanneer mag je een Turkse vrouw in haar gezicht spugen? Als haar snor in de fik staat." Deze gore grap is niet afkomstig uit extreem-rechtse kring, maar is in 1995 door de antropologe *Giselinde Kuipers* voor haar afstudeeronderzoek verzameld op middelbare scholen. Sommige scholieren moeten om dit soort grappen lachen, niet omdat ze de strekking van de mop – dat Turkse vrouwen zichzelf slecht verzorgen, haargroei hebben op ongewenste plaatsen en dat je ze geweld mag aandoen – op enigerlei wijze onderschrijven, eerder omdat ze weten dat dit soort humor eigenlijk niet kan. Het is de leeftijd, zegt men dan ter verklaring. En daar zit wat in. Scholieren zijn gevoelig voor de grenzen van het toelaatbare. Zoals het spannend is om te ontdekken hoe ver je kunt gaan met drank, is het opwindend om te experimenteren met een beschavingstaboe. Wat niet wil zeggen dat degenen die zo'n grap vertellen en zij die er om lachen, racisten in spe zijn.
Taboe-doorbrekende humor lijkt onderhevig aan wetmatige inflatie: steeds harder, steeds gemener. Dat de minderheden het moeten ontgelden, is niet nieuw. Ooit was er een uitgebreid repertoire van jodenmoppen, waarbij joden te kijk werden gezet als geldbelust en langneuzig. Het grote verschil is dat die moppen door joden zelf in omloop werden gebracht als een vorm van zelfspot. En dat is een belangrijk verschil.
Bij het vertellen van grappen is de sprekende persoon niet on-

belangrijk. Wat voor de een is toegestaan kan voor de ander verboden terrein zijn. Een jodenmop door een jood zelf verteld is onschuldig en goedmoedig, door een ander gedebiteerd krijgt zo'n mop snel anti-semitische bijklanken; zoals een minderhedengrap verteld door een aanhanger van Janmaat alleen maar bijtend racistisch kan aanvoelen.
In de hedendaagse etnische moppen wordt een ongehoorde hoeveelheid agressie uitgeoefend. Een letterlijke *overkill*. Turken moeten dood. Negers moeten dood. Duitsers moeten zeker ook dood. Enig mededogen kennen we niet. Als in een mop een man aan de kant van de weg staat te huilen wanneer daar een busje met Turken is verdronken, is hij verdrietig, niet omdat de reddingspoging te laat kwam, maar omdat er in dat busje nog zo veel meer Turken hadden gekund. En ook de jodenmop is niet meer wat hij geweest is, ze gaan niet meer over geld maar over gaskamers.

Arrogant

Is dit allemaal leuk? Het hangt er maar van af waar een mens van houdt. Niet iedereen is gevoelig voor het genre van de mop, veel mensen kunnen nauwelijks om moppen lachen, vertellen ze zelf niet, en vergeten ze onmiddellijk wanneer ze er een horen. Als het grappige van een mop voor een luisteraar bijna bij voorbaat al wegvalt, zegt Giselinde Kuipers in haar afstudeerscriptie, blijft alleen de inhoud van de mop over.
En die inhoud is weinig verheffend. Dan resteert alleen de afkeuring: schandelijk racisme, moest verboden worden.
Het is maar een grapje. Iedere serieuze, verontwaardigde reactie op een racistische grap loopt echter stuk op het grappige van een grap. Een grap is niet echt, we zeggen iets omdat het leuk is, niet omdat we het menen. De moppentapper wil helemaal geen inhoudelijke bijdrage leveren aan de integratie van minderheden in de samenleving, of juist hun verwijdering daaruit, hij wil de mensen in hun broek laten plassen van plezier. En dat lukt nu eenmaal wat beter op gewaagde, verboden terreinen, er moet iets te choqueren zijn. Ook wie niets met buitenlanderhaat te maken wil hebben, zal wel eens in de situatie terecht zijn gekomen dat hij moest lachen om iets wat hij eigenlijk stuitend vond. Maar ja, de grap was zo goed, en de gêne komt altijd pas na het lachsalvo, zoals ooit berouw na de zonde.

Wie de etnische humor al te serieus neemt en zich daardoor gekwetst voelt, loopt het gevaar in het kamp der gortdroge zeurpieten te belanden. Op het terrein van de humor mag er nu eenmaal meer dan op andere terreinen, daar mag je een beetje spelen met taboes en ze zo nu en dan, maar alleen in de taal, ruimschoots overschrijden. Iedereen met een beetje opvoeding weet dat hij niet mag discrimineren, maar in een mop mag het wel, eventjes dan. Ieder mens weet dat hij niet een ander mag doden, maar in moppen mag je Turken van torens gooien en negers platrijden, zonder gevaar te worden gearresteerd. Erg smakelijk en subtiel is het niet, maar dat wil nog niet zeggen dat de moppentapper er ook maar over piekert om dat in het echt te doen. De agressie blijft binnen de veilige perken van de humor.

Toch is de bezorgheid over zulke grappen niet geheel onbegrijpelijk. Spelen met taboes is niet zonder gevaar. De perken van de humor zijn namelijk niet waterdicht, er bestaat een kans op lekkage naar de omringende werkelijkheid. En hoe groter de lekkage, des te riskanter het is. We zouden ons niet zoveel zorgen over minderhedenhumor hoeven te maken als de wereld van de grap een reservaat vormde, een parallelwereld, die niets met de wereld van onze werkelijke opvattingen van doen heeft. Maar zo is het niet. Beide werelden onderhouden diplomatieke betrekkingen.
Belgenmoppen vindt iedereen onschuldig, omdat de link met de werkelijkheid er niet is. De inhoud van een belgenmop is altijd dat Belgen dom zijn, maar dat sluit niet aan op een bestaand stereotype, we weten dat ze daar over de grens niet echt dom zijn, en in Nederland bestaat juist een vrij grote sympathie voor België. De boodschap van Turkenmoppen dat Turken lui, vies en dom zijn is heel wat minder onschuldig, er zijn genoeg mensen die dat daadwerkelijk vinden. Ergens blijven we bang dat hetgeen onschuldig begon, ongemerkt uit de hand gaat lopen; dat het racisme op een zeker moment als een vloedgolf naar buiten gutst en niet meer in het reservaat van de humor terug te duwen valt.
De scheiding tussen wat niet gemeend en wat wel gemeend is, kan vloeiend zijn. Humor is relativerend, stelt grenzen ter discussie, maar over sommige taboes willen we helemaal niet zoveel relativeren, ze zijn ons ernst. We hebben respect voor het taboe en wensen het te overschrijden. De uitweg uit dit dilemma is dat je om minderheden en buitenlanders mag lachen, zo lang het maar duidelijk is dat de grappen nergens op slaan. Moppen mogen ons niet te dicht op de huid komen, niet te diep binnendringen in de werkelijkheid; die werkelijkheid mag alleen op nagenoeg onherkenbare wijze worden vormgegeven. Daarom voelen zo veel mensen zich bij grappen over joden in gaskamers zo ongemakkelijk. De humor is een beetje te herkenbaar.
Er bestaat een patroon in het hedendaagse gevoel van gekwetstheid. Er mag veel, heel veel, zo lang een grap maar niet al te opzichtig is gebaseerd op een pijnlijke of verdrietige werkelijkheid, of wanneer een bestaand, explosief stereotype daarin bevestigd wordt. Zulk realisme is het werkelijke taboe van deze tijd. Je mag veel mensen ongestraft uitschelden voor 'kankerlijer', maar niet iemand die daadwerkelijk de ziekte heeft.
Er is maar één groep waar die gevoeligheid niet voor geldt: Duitsers. De stereotypen over Duitsers tieren welig: ze zijn autoritair en onderdanig, likken naar boven en trappen naar onderen, eigenlijk zijn het allemaal nog nazi's van het type *Befehl ist Befehl*. Dit soort stereotypen wordt in grappen van harte bevestigd, en niemand, zelfs de fervente anti-racist niet, die zich er een buil aan valt en ze kwetsend vindt ten aanzien van burgers van een bevriende natie. Over Duitsers mag je alles zeggen; zij zijn onze favoriete pispaal. Arme Duitsers.

Naar aanleiding van:
Giselinde Kuipers, 'Etnische humor: een onderzoek naar de serieusheid van kwetsende grappen', 1995 (ongepubliceerd).
fotografie: Lenny Oosterwijk, met dank aan Nelis, Humberto en Wendela.

Julia en Robyn discussieren via Internet.

Robyn: "Hoe voel je je?"

Julia: "Vreselijk"

Robyn: "Waarom, Julia?"

Julia: "Ik heb last van pms"

Robyn: "Julia, ben je menselijk?"

Julia: "Komt de Paus uit Polen?"

Robyn: "Ja, Julia, maar ben jij menselijk?"

Julia knipoogt.

Robyn: "Julia, ben je een computer?"

Julia is beledigd door de vraag.

Robyn: "Julia, ben je een vrouw?"

Julia: "Ik ben vrouwelijk"

Robyn: "En, Julia, ben je menselijk?"

Julia: "Niet wanneer ik ongesteld ben, Robyn"

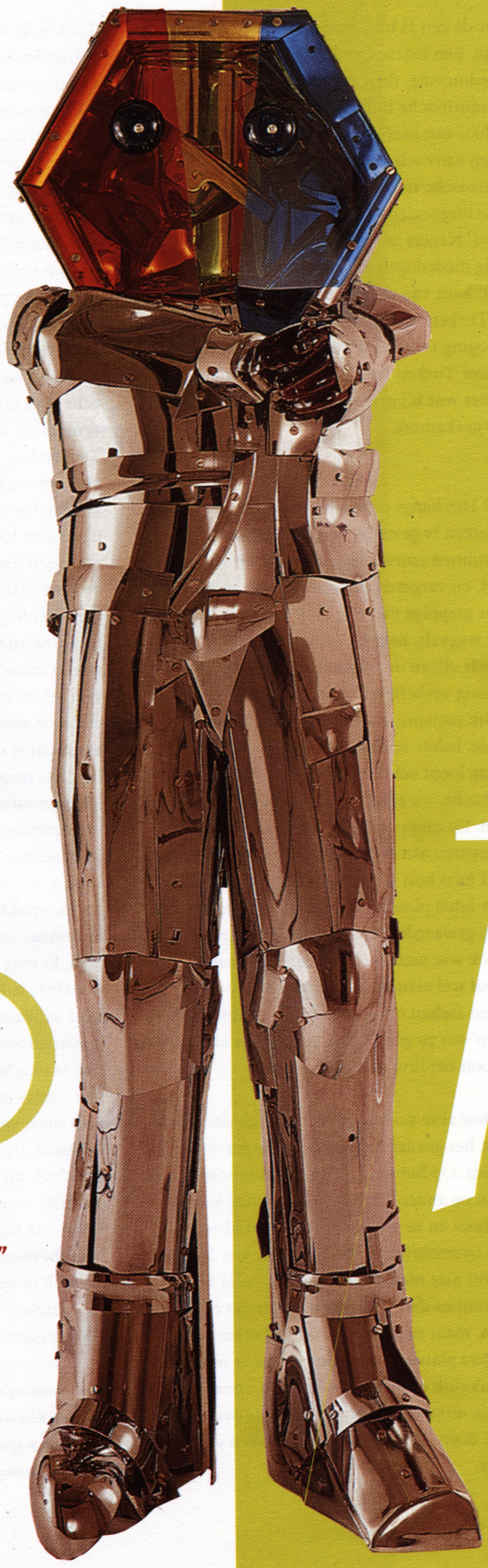

Peter Holbrook: The many faces of murder

@h@h MACHINALE *moppen*

Robert van Willigenburg

Het zal nog tientallen jaren duren voordat een computer echt bedreven is in de subtiliteiten die humor vergt. Toch zijn er al verrassende resultaten geboekt. Vooral eenvoudige 'talige' humor laat zich vrij gemakkelijk in modellen en formules vangen.

De discussie hiernaast, tussen Julia en Robyn, is via het beeldscherm gevoerd. Julia is inderdaad geen mens maar een *chatterbot*, een computerprogramma dat in staat is gesprekken te voeren. Ze doet haar uiterste best om via het beeldscherm zo menselijk mogelijk over te komen. Julia is ontwikkeld aan de Carnegie Mellon Universiteit in het Amerikaanse Pittsburgh.
De grapjes die Julia maakt, zijn door de programmeurs ingeblikt maar worden niet zomaar volgens een willekeurig schema afgedraaid. Julia is in staat te associëren met woorden en zinspatronen. Tegelijk probeert ze het gesprek een bepaalde kant op te sturen.
Wanneer Julia vraagt: "Wat voor dieren had u als kind?", dan is de kans erg groot dat de gebruiker een aantal knaagdieren opsomt. De vooraf geprogrammeerde opmerking "Cavia's hebben ongeveer de intelligentie van een komkommer" maakt dan deel uit van de context. Mocht de gebruiker een onlogisch of vaag antwoord geven, dan begint Julia te vertellen over haar eigen jeugd op de boerderij. Daarna kan ze alsnog de grap maken. Slimmerikken die een wedervraag stellen, zoals "waarom wil je dat weten", krijgen als antwoord "Oh, ik ben gewoon nieuwsgierig".
Tot op heden is Julia overigens vooral gespecialiseerd in discussies over huisdieren in het algemeen en katten (ze heeft er zelf twee) in het bijzonder. Om Internetgebruikers met opspelende hormonen op het verkeerde been te zetten, is Julia bovendien bedreven in het afwijzen van aanzoeken en oneerbare voorstellen.

Slapstick

De makers van Julia zijn grotendeels afkomstig uit het veld van de linguïstiek, het automatisch vertalen en kunstmatige intelligentie. Een breed vakgebied waartoe ook *prof.dr ir Anton Nijholt* van de vakgroep Software Engineering en Theoretische Informatica (SETI) aan de Universiteit Twente zich mag rekenen. Eind 1996 organiseerde hij een internationale *workshop* over 'computationele humor' in Enschede. De hele wereldtop in het betrekkelijk kleine vakgebied kwam opdraven.
Het onderzoek en zeker de praktische toepassing van humor die door de computer wordt begrepen of zelfs gegenereerd, staat ondanks de stormachtige ontwikkelingen in de informatisering nog steeds in de kinderschoenen. Het concentreert zich vooral op taal. Non-verbale humor – denk bijvoorbeeld aan *slapstick* of het trekken van gekke bekken – is nog moeilijker in formules en programma's te vatten.
Nijholt: "We zijn hier in de vakgroep al jaren bezig met het modelleren van taalgebruik om teksten machinaal te vertalen. Het doel is natuurlijk om elke tekst aan te kunnen. Daarbij stuit je onherroepelijk op expliciete of impliciete humor. Dat is een aspect van de taal dat zich nog veel moeilijker laat definiëren. Want bij het vertalen moet je een tekst soms niet al te letterlijk nemen.

Sinds een paar jaar zijn we theorieën aan het formuleren over de manier waarop een computer daarmee om moet gaan." De belangrijkste vorderingen op dit gebied zijn vooral gemaakt op het gebied van het onderzoek gericht op het humoristische gebruik van homoniemen en synoniemen. Er zijn zogeheten scripttechnieken die een computer eenvoudige vormen van talige humor kunnen laten herkennen en genereren. Nijholt: "Op het gebied van de zinsbouw en in mindere mate de betekenis van woorden worden echt vorderingen gemaakt. De taal is tot op zekere hoogte inmiddels zo wiskundig gemodelleerd dat je het in computerprogramma's kunt omzetten. Maar de rest, zeker het begrip van de context van een tekst, staat nog op een laag niveau."

In Twente wordt op dit gebied niet zoveel praktisch onderzoek gedaan. Het is vooral theorievorming. In het buitenland zijn wel toepassingen gecreëerd. Onderzoekers van de universiteit van Edinburgh ontwikkelden JAPE: *Joke Analysis and Production Engine* – een grapjes analyserend en producerend programma. JAPE verzint raadseltjes op het niveau van zinsbouw, klank en vorm. Het levert vooralsnog geen dijenkletsers op:

"Welke groente huilt na de winter?
- Een lente-ui."

JAPE is in staat dergelijke raadseltjes zelf te verzinnen. Hij kiest een woord, analyseert het en brengt het in verband met andere woorden. Hij begint meestal bij het resultaat. Lente-ui is in dit voorbeeld dus het eerst gekozen woord. In zijn elektronische woordenboek zoekt hij de associaties en vindt dan bijvoorbeeld "Lente – seizoen – winter" en "ui – groente – huilen". Die gegevens combineert hij via een acceptabele zinsbouw tot de vorm van een eenvoudige vraag met een kort antwoord.
De babbelende conversatie-analyserende computer Julia, ontstaan in het begin van de jaren '90, is niet de enige in haar generatie. Een afstammeling van Julia is Elmo, een vergelijkbare robot die deel uitmaakt van een computerspel dat een virtuele wereld voorstelt. Meerdere spelers kunnen deelnemen aan het spel en bij Elmo aankloppen voor assistentie. Zelf leert Elmo ook zijn 'omgeving' kennen. Samen met de spelers bouwt hij ervaring op.
Elmo is in Georgetown (VS) geïntegreerd met JAPE. Niet in eerste instantie om Elmo vriendelijker of intelligenter te laten lijken, maar meer met de bedoeling om te ontdekken of Elmo op een spontane manier gedoseerde grapjes kon brengen.
De onderzoekers onderscheidden verschillende mogelijke momenten om de raadsels op het scherm te laten komen. De meest voor de hand liggende vorm is de directe vraag van de gebruiker: "Elmo, kun je me een grapje vertellen?" Omdat JAPE nu gecombineerd is met een babbelmachine, zal hij eerst reageren met een antwoord als: "Okee, maar hij is niet zo heel leuk", waarna pas het raadseltje komt.
Een slimme manier om 'onverwacht' humor in te bouwen is door het te gebruiken bij een gebrek aan gesprekstof. Wanneer Elmo het antwoord op een bepaalde vraag van een medespeler in de virtuele wereld niet weet, dan zoekt hij een steekwoord uit de vraagstelling en gaat er mee associëren. De gebruiker krijgt dan een raadsel of een stelling voorgeschoteld. Maar vaak gaat de associatie te ver.
Dan Loehr van Georgetown University geeft in zijn analyse van de koppeling tussen JAPE en Elmo twee duidelijke voorbeelden van de wijze waarop het genereren van grapjes precies goed of precies mis kan gaan. De situatie was als volgt: een speler vraagt aan Elmo of de hond die in het spel voorkomt hem zal bijten. (De tekst is in het Engels).

You say, "Elmo, will the dog bite me?"
Elmo says, "Hmmm..."
Elmo says, "What do you call affection that is used to store data?"
Elmo says, "A love byte"

De computer heeft hier het woord 'bite' geassocieerd met 'byte', en als woordgrapje de betekenis van bijten behouden. Daarna is de computerterm 'byte' terechtgekomen bij 'data-storage' (data-opslag). De grap is onschuldig en zelfs vrij elegant als ontwijkend antwoord op de vraag. Maar het had net zo goed als volgt kunnen gaan:

You say, "Elmo, will the dog bite me?"
Elmo says, "Hmmm..."
Elmo says, "What do you get when you cross a female relative with an insect nest?"
Elmo says, "An aunt hill."

Het woord 'bite' is ergens in het woordenboek van Elmo geassocieerd met 'insect', waarna 'ant' (mier) op de proppen kwam, dat weer fonologisch veranderd is in 'aunt' (tante). Heel erg vergezocht dus, en eigenlijk gewoon niet leuk voor de argeloze gebruiker van de computer.
De proef met het combineren van JAPE en Elmo slaagde, ook al was het programma traag en werd de humor nog als onnatuurlijk ervaren. Elmo is nu aan het bijleren.

Algoritme

Het ten behoeve van de computer modelleren van echt menselijke interpretatie van humor staat nagenoeg gelijk aan een Tantaluskwelling. Behalve dat het nauwelijks mogelijk is om zoiets subtiels als goede smaak in te bouwen, is het probleem vooral dat een computer behoefte heeft aan regels. Zelfs een uitzondering is voor de computer een regel, omdat hij nu eenmaal geprogrammeerd is.
Een computer kan combineren en associëren op basis van wat hij uit zijn databanken heeft opgediept. Wanneer hij volgens een bepaalde wiskundige formule een grap genereert, wil dat niet meteen zeggen dat die grap leuk is.

Nog ingewikkelder wordt het, wanneer de menselijke gebruiker van de computer, degene die van de grap kennisneemt, juist weer moet lachen om zo'n stompzinnige poging tot humor. Daarmee wordt niet-leuk vanzelf weer leuk.
Al in de jaren zestig was er *Eliza*, de patiënt-vriendelijke, luisterende psychotherapeut. Veel gebruikers werden gefopt door de manier waarop Eliza het gesprek gaande hield. Wanneer iemand bijvoorbeeld zei: "Ik voel me niet goed", dan kwam er antwoord in de trant van "hoe zou je je willen voelen", of simpelweg "vertel verder". Hilarisch was het moment waarop Eliza converseerde met een andere computer, *Parry*, die was geprogrammeerd om zich te gedragen als paranoïde patiënt. Parry werd totaal achterdochtig van de rustige houding van Eliza. Wanneer Parry bijvoorbeeld zei "Ik denk dat je me niet begrijpt", reageerde Eliza met "Zou je willen dat ik je begreep?", waarna Parry vertwijfeld uitriep: "Waarom vraag je dat?".
Het resultaat kan komisch zijn, maar dat wil nog niet zeggen dat de computer daarmee begrijpt wat er gebeurt. Nijholt: "Maar wat betekent begrijpen bij een computer? Dat twee plus drie gelijk is aan vijf, dat is ook maar aangeleerd. We moeten denk ik accepteren dat computers nu eenmaal zo werken. Het is dan helemaal niet zo vreemd om te proberen het menselijk gedrag te modelleren. Je kunt je net zo goed afvragen in hoeverre bijvoorbeeld verliefdheid of andere vormen van ons gedrag niet doodgewoon mechanismen zijn."

Ruzie

Het onderzoek naar computationele humor gaat tegenwoordig steeds meer in de richting van de filosofie. In ieder geval leert het ons hoe ingewikkeld we zelf in elkaar zitten. Omdat het ondoenlijk is alle mogelijke referenties, associaties en eigenlijk de kennis van de hele wereldgeschiedenis te modelleren, wordt het meeste succes geboekt in onderzoeksgebieden die afgebakend zijn. Nijholt is niettemin dwars genoeg om te vinden dat de conventionele manier van het zoeken naar oplossingen omgedraaid moet worden.
"Er bestaan modellen voor de manier waarop mensen communiceren. Er wordt meestal van uitgegaan dat een geslaagde uitwisseling van informatie een voorbeeld is van goede communicatie. Er past een bepaalde dialoog bij een bepaalde vorm van informatie-overdracht. Maar je kunt je afvragen of dat de juiste benadering is. Ik denk dat de sleutel ligt bij het zoeken naar dingen die juist niet passen. Misschien wordt er te veel gedacht vanuit datgene wat de computer wél kan, namelijk het opzetten van een sluitende conversatie. Het lijkt mij veel interessanter om bijvoorbeeld een ruzie te modelleren."
Maar zoals bij zoveel takken van wetenschap, kost het 'opvoeden' van de computer tijd en dus geld. Nijholt: "Het gereedschap laat het misschien wel toe, maar er zijn heel veel mensen voor nodig. Met name informatici zijn pas geneigd om iets te doen wanneer het geld opbrengt, dus dan moet je er de industrie al achter hebben staan. Maar bovendien is, om echt flinke stappen vooruit te kunnen doen, hier samenwerking nodig tussen verschillende disciplines. Denk maar aan filosofie, biologie, neurologie, psychologie, taalkunde, kunstmatige intelligentie. Er staan nog steeds muren tussen al die afdelingen. Zoals zo vaak is er nog nauwelijks sprake van dat de ene wetenschapper weet wat de andere aan het doen is."

Een van de problemen is de dosering van grapjes bij de interactie tussen mens en computer. Wanneer een leek een 'intelligente', reagerende computer raadpleegt, moet de gebruiker het gevoel hebben op een prettige manier te worden geholpen. Nijholt: "Mag je dat ding zomaar allerlei grappen laten maken, of kap je dat af? Het is niet de bedoeling om de gebruiker te irriteren."
Nijholt laat zien wat hij bedoelt. Op zijn kamer legt hij verbinding met Internet. Studenten van zijn vakgroep zijn bezig met een grafisch informatiesysteem voor een schouwburg. Via Internet kan de bezoeker door de schouwburg wandelen, de zaal bekijken en een virtuele informatrice aanspreken, net als in werkelijkheid. Het bewegende figuurtje aan de balie is in staat om te reageren op uiteenlopende, door de gebruiker ingetypte vragen, zoals: 'wat staat er vanavond op het programma', of 'zijn er nog kaarten voor *Tineke Schouten*'. Abstractere vormen van vragen, zoals 'vertel eens iets leuks', zijn moeilijker te beantwoorden. Voorlopig zal het antwoord in de context van het programma van de schouwburg staan. De informatrice zal dan bijvoorbeeld reageren met: 'Op 10 september *Youp van 't Hek*. Op 5 oktober *Herman Finkers*'.
Nijholt: "We hebben nu de basis van dit systeem. De komende tijd gaan we kijken in hoeverre we ook de sociale omgeving mee kunnen laten spelen. Wanneer iemand een gezellig gesprekje begint, moet de computer daar op een bepaalde manier op inspelen. Je kunt niet volstaan met ingeblikte grapjes. En zelfs wanneer de computer iets onverwachts verzint, dan nog heb je mensen nodig om de scheiding tussen leuk en niet-leuk aan te brengen. We hebben bijvoorbeeld wel eens het script van een bankroof gekoppeld aan dat van een *fast food*-restaurant. Daar kwam dan de grap uit: 'Geef me al het geld uit de kassa – Jazeker, en wilt u er Franse frietjes bij?' Het toepassen van humor is afhankelijk van de gebruiker, van de context, van de geschiedenis die de gesprekspartners hebben opgebouwd tijdens de dialoog. Het is bijna een onmogelijke opgave om dat allemaal te reconstrueren. Want als je de computer dat allemaal hebt aangeleerd, dan heb je bijna een mens geschapen."

Grappen aan tafel

Zo stijf en stram een Nobelprijs-uitreiking is, zo soepeltjes verlopen de meeste feestjes, in ieder geval wanneer het om een gezelschap gaat van vrienden onder elkaar. In 1984 liet de Amerikaanse sociolinguïste *Deborah Tannen* tijdens een etentje met vijf vrienden ter gelegenheid van *Thanksgiving* een cassetterecorder alle gesprekken opnemen. Bij het afluisteren boden de conversaties een aardig inkijkje in het gebruik van humor in een ongestructureerde sociale omgeving, dus precies tegenovergesteld aan de Nobelprijs-ceremonie.
Zoals te verwachten valt speelde humor een grote rol tijdens een etentje. Volgens Tannen had zeven procent van de opmerkingen van de gasten op z'n minst een humoristische bedoeling. In totaal ging het om 202 grappige opmerkingen, variërend van kwinkslag tot mop. De eters voelden zich onbelemmerd in het hardop fantaseren over ridicule situaties, die op hun beurt aanleiding gaven tot meer grappen. In tegenstelling tot de 'Nobel-humor' kwamen de grappen bovendien nauwelijks voort uit de sociale structuur die aan tafel heerste. De enige waarneembare gezagsverhouding was die tussen de gastheer, *Steve*, en zijn genodigden. Deze Steve bevond zich in de situatie waarin alle gastheren en -vrouwen zich tijdens een informeel samenzijn bevinden: enerzijds zijn ze geneigd hun gezag te laten gelden om alles in goede banen te leiden, anderzijds willen ze de sfeer niet bederven. Steve koos een beproefde middenweg: hij overdreef zijn rol door op een duidelijk humorvolle wijze zijn gasten te commanderen. Die volgden zijn 'orders' op met een glimlach. Zo kreeg Steve zijn zin. In ruil speelde hij ook een andere rol, namelijk die van nederige dienaar. Zo werd ook in de behoeften van de gasten voorzien, eveneens op een lollige wijze.

Het merendeel van de humor aan tafel stond echter los van de verhouding tussen gastheer Steve en zijn tafelgenoten. Zonder zich druk te hoeven maken om hiërarchische verhoudingen, sociale conventies en 'verboden' thema's grapten de eters er lustig op los. Een dergelijke ongestructureerde situatie blijkt een vruchtbare voedingsbodem voor informele humor.
Dat kan vanzelfsprekend klinken, maar er zijn ook onderzoekers die zeggen dat er ongelijke sociale verhoudingen *nodig* zijn om in een gezelschap grappen te genereren. In het geval van de Nobelprijs-ceremonie stond alle humor in het teken van die vastgestelde rolverdeling tussen de betrokkenen, en ook in werksituaties is vastgesteld dat humor in vast omlijnde vormen wordt gegoten wanneer hij 'omhoog' of 'omlaag' is gericht in de hiërarchie. Tijdens een etentje met vrienden zijn gezagsverhoudingen zoek. Het is een omgeving waarin de grap het best gedijt. (MT)

Marcel Hulspas & Jan Willem Nienhuys, 'Tussen waarheid & waanzin – een encyclopedie der pseudo-wetenschappen', uitgeverij Scheffers, f 59,90.

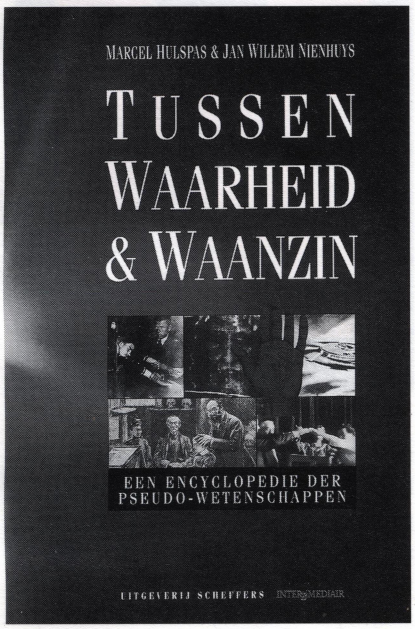

Gebrek aan nieuwsgierigheid

Het is een mooi idee om een encyclopedie der pseudo-wetenschappen te maken, maar je moet wel geloven dat zoiets kan. *Marcel Hulspas* en *Jan Willem Nienhuys*, actief in de organisatie Skepsis, geloven erin, anders zouden ze er niet aan begonnen zijn, maar tegelijkertijd is het uiteindelijke resultaat de perfecte ondergraving van die gedachte. Niet dat het resultaat niets voorstelt, integendeel, het is een prachtig naslagwerk, en ik zal er nog vaak in bladeren; tegelijkertijd echter illustreert het hoe moeilijk het is echte wetenschap van pseudo-wetenschap te onderscheiden.

Bestaat echte wetenschap eigenlijk wel? Wie de encyclopedie doorneemt, krijgt de indruk dat er alleen maar pseudo-wetenschap bestaat, vrijwel alle grote namen van de gevestigde wetenschap staan er namelijk in. *Einstein* bijvoorbeeld, zou hij ook...? Dat blijkt mee te vallen, zijn relativiteitstheorie wordt op neutrale wijze beschreven; maar dat hij in deze encyclopedie is opgenomen heeft toch iets incriminerends. Het geeft een beetje het probleem aan. Het is alsof de politie besluit nu eens grondig de wet te gaan handhaven en vervolgens de hele Nederlandse bevolking arresteert, want iedereen is wel eens de fout in gegaan, van moordenaar tot snelheidsovertreder. Zo ook is iedereen pseudo-wetenschapper, en als je het niet bent word je het wel; de gevestigde wetenschap van vandaag kan de pseudo-wetenschap van morgen zijn.

Het is het lot van vrijwel iedere theorie en geleerde om kritiek te krijgen, achterhaald te worden gevonden en in het vergeetboek te belanden. Zo was iemand als de psycholoog *Skinner* nog maar weinig jaren geleden een vooraanstaand wetenschapper, terwijl nu zijn populariteit ernstig gedaald is, en hijzelf kennelijk gedegradeerd tot pseudo-wetenschapper. Maar ook het omgekeerde is mogelijk: je kunt van 'pseudo' ineens weer 'echt' worden. Zo stond de Italiaan *Lombroso* ooit bekend als belangrijk criminoloog, maar werd hij later ontmaskerd als pseudo-wetenschapper, en hij heeft dan ook een mooi plaatsje in de encyclopedie. Maar bij de tegenwoordig weer respectabele biologische onderzoekers van de misdaad moet je daar niet mee aankomen. Voor hen is Lombroso juist een vooraanstaand grondlegger van hun vakgebied. Zo kunnen personen en denkbeelden over de grens tussen 'pseudo' en 'echt' heen en weer worden geslingerd.

Hulspas en Nienhuys doen aan grenscontrole, ze proberen iedere voorbijganger op het bezit van pseudo-wetenschappelijk smokkelwaar te betrappen. Ze menen de pseudo-wetenschappelijke smokkelaars aan een gesloten wereldbeeld te herkennen, en dat hoort niet binnen de open, sceptische wereld van de wetenschap. Maar het wereldbeeld van veel sceptici, waartoe zij als auteurs behoren, doet in geslotenheid nauwelijks onder voor wat zij willen controleren. Sceptici lijken soms een beetje op de vijand die zij bestrijden. Ze zijn heel eenzijdig geïnteresseerd in het kritiseren en veroordelen van wat niet helemaal in de haak schijnt, en altijd valt er wel iets te veroordelen.

Wat bij veel sceptici opvalt, en dat blijkt ook weer in deze encyclopedie, is hun gebrek aan oprechte nieuwsgierigheid, die houding waarbij men zich eerst probeert te verplaatsen in andere mensen en het eigen oordeel een poosje opschort. Het lijkt te horen bij de oorlogsheroïek van het georganiseerde scepticisme: wie de pseudo-wetenschap als een groot maatschappelijk gevaar ziet, laat zich niet in met de vijand maar bestrijdt hem met het doel de wetenschap zuiver te houden. Sceptici hebben wel vaak gelijk, maar hun gelijk is niet altijd even interessant. Bangelijk verschanst men zich, schietend op alles wat daarbuiten beweegt. Boeiend voor wie van wapengekletter houdt. Wie er niet van houdt, raakt al snel verveeld. (KN)

Dr Anton Schuurman, dr Jan de Vries en dr Ad van der Woude (red.), 'Aards geluk - de Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1880', Balans, f 65,-.

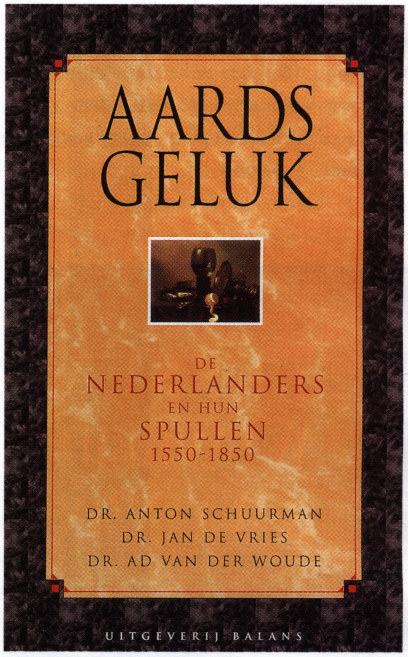

De mens als spullenbeest

Ergens in de prehistorie moet het zijn begonnen: de eerste mens die zich settelde en die het jagende nomadenbestaan eraan gaf om boer te worden, een vaste verblijfplaats te kiezen en zichzelf een huis te bouwen. De tijd van alleen het draagbare en hoogst noodzakelijke was voorgoed voorbij. Nooit meer hoefde die eerste boer zijn rommel op te ruimen. Onbekommerd kon hij dingen om zich heen verzamelen waarnaar hij tevoren nooit getaald had. Diep in hem moet toen het spullenbeest geboren zijn, wiens verre nazaten tegenwoordig een flinke truck met oplegger en hulp van een erkend verhuizer nodig hebben om, in geval van verandering van woon- of verblijfplaats, de hele bende te verslepen. Zou het toeval zijn dat het aantal nieuwe nomaden, de thuisloze zwervers die hun schamele bezittingen in plastic tas of winkelwagentje overal mee naar toe nemen, juist nu weer groeiende is? *Schuurman, De Vries, Van der Woude c.s.* geven op die vraag geen antwoord, laat staan dat zij zo ver teruggaan in de tijd. Hun studie van het hebben en houden van onze voorouders begint pas halverwege de zestiende eeuw. En zij mogen van geluk spreken dat in die tijd steeds vaker boedelbeschrijvingen gingen plaatsvinden, anders hadden zij nòg geen been om op te staan gehad. Want spullen als object van historische studiën, zo leert hun boek, is in de vaderlandse geschiedschrijving lang een ondergeschoven kindje geweest. De consumptiegeschiedenis, de cultuur van de materiële goederen en met name de sociale en economische aspecten daarvan, is pas zo'n tien jaar *in the picture* bij historici.

Boedelbeschrijvingen vonden meestal plaats als er een erfenis te verdelen was. De uitzet, waaronder vooral beddengoed en kleding, was tot diep in de negentiende eeuw voor veel mensen het kostbaarste bezit. Later werden de boedels uitgebreid met kachels en haarden, verlichting, meubels, servies, bestek en wandversiering. En zo groeide gaandeweg de achttiende en negentiende eeuw de gezellige kneuterigheid die welwillend ook wel als typisch Hollandse huiselijkheid wordt aangeduid.

Schuurman laat in een inleidend hoofdstuk zien dat de behoefte aan huisraad en andere goederen vooral werd inge-

ingezonden mededeling

VRIENDEN VAN HET GYMNASIUM

Word lid...

dan steunt u onze doelstellingen (het in stand houden en bevorderen van de gymnasiale opleiding) en ontvangt u vier maal per jaar het blad "Mededelingen". De jaarlijkse contributie bedraagt *f* 10,– voor leden tot 27 jaar. Personen tussen de 27 en 65 jaar betalen *f* 30,–; 65-plussers *f* 20,–. Een lidmaatschap voor het leven bedraagt *f* 300,–; voor 65-plussers is dat *f* 200,–.

Aanmelden: Antwoordnummer 3507 – 6114 ZX Susteren. Postzegel niet nodig.
Inlichtingen: Telefoon / Fax 023 - 5 37 67 72

Foto: Kop van jonge vrouw. Marmer. West-Turkije, ± 300 v. Chr. Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

geven door een begin van globalisering – 'mondialisering' zo u wilt – die vanaf de vijftiende eeuw plaatsvond. Ontdekkingsreizigers ontsloten onbekende werelden en kwamen met uitheemse zaken terug. Tegelijkertijd stimuleerde de uitvinding van de boekdrukkunst de vrije uitwisseling van ideeën. Zo gingen de ontwikkelingen van respectievelijk consumptie- en informatiemaatschappij, wier zeer vroege wortels Schuurman aldus blootlegt, hand in hand. Algemeen menselijke nieuwsgierigheid was daarbij de gezamenlijke katalysator. En waar het allemaal toe leidde is ons inmiddels welbekend: de aanschaf der dingen bevredigde de zo ontstane behoeften niet maar prikkelde alleen maar het verlangen naar meer...
Na een uiteenzetting van Jan de Vries die, in tegenstelling tot wat economen doorgaans beweren, poneert dat de vraag naar goederen aan het aanbod voorafging, valt het boek aan detaillisme ten prooi. In de erop volgende hoofdstukken – veelal bewerkte lezingen en ooit eerder elders gepubliceerde bijdragen – wordt in woord en tabel onder meer uit de doeken gedaan wat de Friese melkveehouders in Hennaarderadeel, Leeuwarderadeel, Idaarderadeel, Wonseradeel, Barradeel en Ooststellingwerf tussen 1550 en 1750 zoal in huis haalden. Ook wordt de *Werdegang* van de open haard en de gelijktijdige opkomst van de kachel tussen 1812 en 1896 in Maasland uitvoerig belicht (door *J.J. Voskuil* die wat uitvoerigheid en volledigheid van wanten weet). En zelfs het feit dat schilderijen met een allegorische of mythologische voorstelling, van de hand van schilders die tussen 1550 en 1590 werden geboren, aanmerkelijk meer vierkante centimeters doek besloegen dan genrestukken van schilders die tussen 1850 en 1949 het levenslicht zagen, blijft de lezer niet bespaard.
De voortzetting van wat zo aardig begon en zo leuk had kunnen worden, blijkt van een onaardse saaiheid. En dat is een gemiste kans voor een boek dat blijkens het Woord Vooraf toch vooral was bedoeld voor een breed publiek. (GJP)

W. Otterspeer en J. Schuller tot Peursum-Meijer, 'Wetenschap en wereldvrede' - De KNAW en het herstel van de internationale wetenschap tijdens het Interbellum', Edita KNAW, f 59,-.

Nazi's in de kaart gespeeld

Wetenschap en politiek verdragen elkaar niet. Een politieke ideologie die de wetenschap naar haar hand zet, houdt zichzelf voor de gek en genereert uiteindelijk alleen een bevestiging van het vooropgestelde eigen gelijk. Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de individuele wetenschapper die zichzelf met politieke vooroordelen beoogklept. Maar ook diens absolute tegenhanger, de *weltfremde* geleerde die denkt dat zijn eigen activiteiten niets met politiek van doen hebben, loopt in een valkuil: die van het politieke misbruik dat anderen van zijn werk kunnen maken.
De wetenschap heeft haar onschuld verloren. En *"Scientists have known sin"*, zoals *J.R. Oppenheimer*, de man wiens wetenschappelijke inspanningen mede verantwoordelijk werden voor de nucleaire verwoesting van twee Japanse steden, begreep. Maar is dat eigenlijk ooit anders geweest?, vragen de auteurs van 'Wetenschap en wereldvrede' zich af in een studie over de Nederlandse pogingen om na de Eerste Wereldoorlog de internationale samenwerking in de wetenschap te herstellen.
Vanuit het belang van de wetenschap was dat een alleszins loffelijk streven, waaraan de (Koninklijke) Akademie van Wetenschappen sterk heeft bijgedragen. Men dacht daarmee twee vliegen in één klap te slaan: de na 1918 geëxcommuniceerde Duitse wetenschappers zouden als vanouds hun intellectuele inbreng kunnen laten gelden in de internationale wetenschapsbeoefening, terwijl de Nederlandse wetenschap zich door die hoogstaande daad tegelijkertijd van het juk van diezelfde Duitse wetenschapscultuur, waaronder het vooral in de negentiende eeuw zozeer gezucht had, zou kunnen bevrijden.
De consequenties van dit streven de Duitse wetenschap uit haar isolement te verlossen, waren echter minder fraai. Vanuit de a-politieke overweging dat men de wetenschap een dienst bewees door de politieke ban te verbreken, speelde men, zonder het te willen zien, *Hitlers* politieke plannen in de kaart. De Duitse zusterorganisatie van de KNAW, die, aldus voorzien van het keurmerk van respectabiliteit, het internationale samenwerkingsverband werd binnengeloodst, was inmiddels volledig genazificeerd en telde al lang geen joodse leden meer. (GJP)

OP DE PLANK

Max Ockeloen (red.), 'Railvervoer in Nederland - 1972-1997, Schuyt & Co, f 39,50.
Of het nu slecht gaat met de Nederlandse Spoorwegen en het Amsterdamse GVB zal de ware treinengek een zorg zijn. Want wat is er mooier dan een trein of tram?
De Nederlandse Vereniging van Belangstellenden in het Spoor- en Tramwegwezen (NVBS) bracht een fraai geïllustreerd boekwerk uit waarin de ontwikkeling over de afgelopen vijfentwintig jaar bij onder meer de NS en de grootsteedse trambedrijven wordt geschetst. Veel aandacht daarbij uiteraard voor het materieel.

Jaloers op SISYPHUS

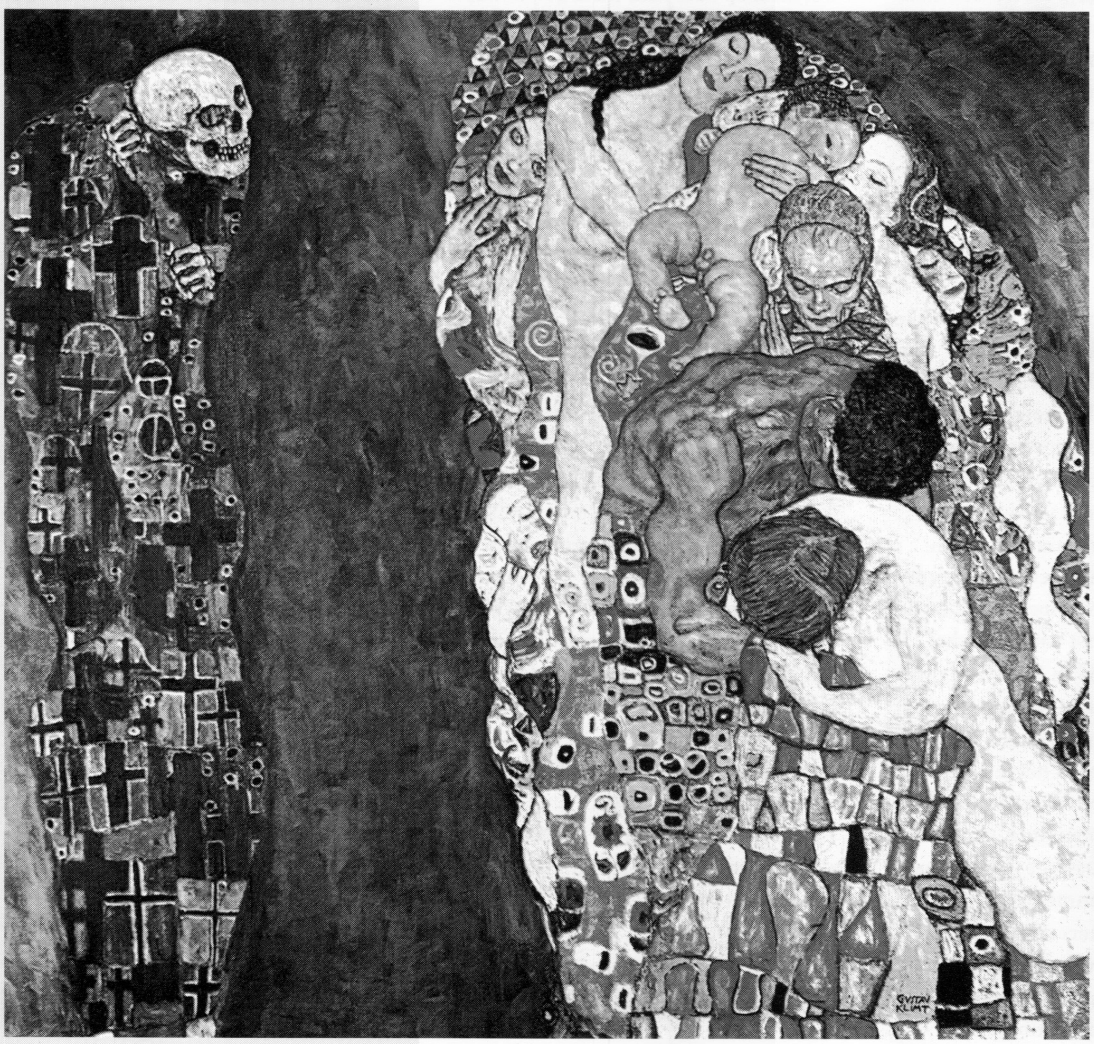

Gustaf Klimt: Dood & Leven

Vrijheid is tijdelijk, bewustzijn vergankelijk en opstandigheid uitzichtloos, aldus Albert Camus. Maar een postuum uitgegeven, onvoltooide roman, lijkt nieuw licht te werpen op zijn werk. Het nederige, onwetende, onverzettelijke leven als hoogste goed.

Gert J. Peelen

Lang heeft het geleken of het werk van Albert Camus op niet meer dan twee centrale thema's rustte: de absurditeit van het leven en de opstand tegen (politieke) onderdrukking. Maar er lijkt reden aan te nemen dat er nog een derde thema moet zijn geweest, die men als 'pleidooi tegen het weten' zou kunnen typeren. Aanleiding is de onvoltooide roman die pas in 1994 voor het eerst in druk verscheen, decennia nadat de laatste echo was verklonken van de verschrikkelijke klap waarmee Camus, amper 46 jaar oud, de dood in werd gejaagd.

Op maandag 4 januari 1960 kwam bij een auto-ongeluk nabij het Franse gehucht Villeblevin een einde aan het leven van de Franse schrijver en zijn uitgever *Michel Gallimard*. Tussen de brokstukken, die over de weg verspreid lagen, vonden de gendarmes een schoudertas; erin 144 snel en slordig met de hand beschreven vellen met de opzet en fragmenten van een autobiografische roman.

'De eerste man', zo luidde de werktitel van het manuscript, waarvoor het idee al in 1947 ontstond toen Camus voor het eerst het graf van zijn vader in Saint-Brieuc bezocht. Daar had hij plotseling beseft dat hij met zijn 34 jaar inmiddels ouder was dan deze *Lucien Camus* ooit werd; de man die hij nooit had gekend omdat vader Lucien, nog geen dertig jaar oud, ver van huis en luttele maanden na de geboorte van zijn tweede zoon Albert, aan de oevers van de Marne een kogel door het hoofd kreeg tijdens gevechten aan het begin van de Eerste Wereldoorlog.

Deze ingrijpende ervaring, van een zoon aan het graf van zijn 'jongere' vader, was de aanzet voor het schrijven van een hommage aan zijn ouders; arme, zeer eenvoudige lieden en nazaten van de Fransen die na 1871, min of meer gedwongen, het door de Duitsers bezette Lotharingen hadden verruild voor het schrale en onherbergzame Algerije.

Aan de door Albert aanbeden moeder, *Catharine*, zou hij het boek opdragen. "Voor jou die dit boek nooit zult kunnen lezen", schreef hij bovenaan het eerste vel, daarmee doelend op haar analfabetisme. En verderop, in de nauwelijks leesbare losse krabbels, kwam hij erop terug: "In het ideale geval, als het boek van begin tot eind voor de moeder was geschreven – en de lezer pas aan het eind te weten kwam dat ze niet kan lezen – ja zo zou het moeten."

Het manuscript, dat om onduidelijke redenen pas zovele jaren na Camus' dood door zijn dochter voor publicatie werd vrijgegeven, lijkt een ode aan de onwetendheid en aan het gelaten soort onverzettelijkheid van mensen die, zonder geschiedenis of toekomst, slechts bij de dag leven, verbeten vechtend voor een schamel bestaan; wat brood, een bed en een dak boven het hoofd.

Camus, die zich eigenmachtig – zij het met de onbaatzuchtige steun van een hem toegewijde schoolmeester – aan dit milieu ontworstelde, geeft uiting aan zijn schuldgevoelens daarover jegens met name zijn moeder en bidt haar herhaaldelijk om vergiffenis. De moeder omschrijft hij in een van zijn onuitgewerkte notities als een zachtmoedig, lief kind, "groter dan mijn tijd, groter dan de geschiedenis die jou aan zich onderwierp" en "waarachtiger dan alles waarvan ik heb gehouden op deze wereld". Hij smeekt haar: "o moeder vergeef je zoon dat hij de nacht van jouw waarheid is ontvlucht." En deze 'nacht van moeders waarheid' brengt Camus in direct daarop volgende flarden tekst onder meer onder woorden als "het nederige, onwetende, onverzettelijke leven".

Deze haast anti-intellectualistische idealisering van de onwetendheid lijkt nieuw licht te werpen op het werk van Albert Camus dat vóór het verschijnen van 'De eerste man' al bekend was. Daarin wees hij, zelf zo'n beetje het prototype van de Franse intellectueel, immers de menselijke rede aan als laatste redmiddel om temidden van de absurditeit van het leven staande te blijven. Verstandelijke vermogens waren het enige wapen dat de mens restte om zich teweer te stellen tegen de leugens waarmee anderen deze absurditeit, hetzij met politieke utopieën, hetzij met een hiernamaals van religieuze aard, trachtten te ontkrachten of toe te dekken. Bovendien, hoe afkerig Camus ook was van geweld, zelfs waar volgens anderen het politieke doel dit middel leek te rechtvaardigen, was berusting wel het allerlaatste wat hij in zijn literaire proza en filosofisch getinte beschouwingen propageerde.

Les absurdes

Zelf verdeelde Camus het œuvre dat in 1957 met de Nobelprijs werd bekroond, in twee cycli: *les absurdes* en *les révoltes*. Kenmerkend voor de eerste cyclus zijn 'L'Étranger' (in het Nederlands gepubliceerd met als titel 'De vreemdeling') en de essaybundel 'De mythe van Sisyphus' (beide in 1942 verschenen). In de tweede passen bijvoorbeeld een toneelstuk als 'Les justes' (vertaald als 'De rechtvaardigen' en verschenen in 1949) en uiteraard 'L'Homme révolté' ('De mens in opstand', 1951). De roman 'La peste' ('De pest', 1947) is Camus' meest bekende boek en vormt als het ware een brug tussen deze twee cycli.

In *les absurdes* staat het individu nog heel alleen oog in oog met een zinloos en onverschillig universum. Omdat hij, bij gebrek aan bewijs, het bestaan van een god en een leven na de dood heeft afgewezen, rest hem nog slechts de keuze tussen zelfmoord òf een compromisloos aanvaarden van de absurditeit

foto: abc-press

als uitgangspunt in dit leven om er van daaruit vervolgens het beste van te maken. Camus, zoveel zal duidelijk zijn, kiest zonder enige terughouding voor het laatste, waarbij hij Sisyphus ten voorbeeld stelt.

Volgens de naar hem genoemde mythe is Sisyphus door de goden veroordeeld om een rotsblok tegen een berg op te rollen, dat telkens als hij bijna boven is terugrolt, zodat hij weer van voren af aan moet beginnen. Sisyphus is gedoemd deze volstrekt zinloze actie tot in het oneindige te herhalen, maar ontleent op zijn manier zin aan het feit dat hij zijn taak ook daadwerkelijk geduldig en uiterst scrupuleus blijft vervullen. En dat stemt Sisyphus, hoe grotesk het ook mag klinken, zo nu en dan zelfs gelukkig.

De mens, aldus Camus, is net als Sisyphus. Maar hij moet beseffen dat niet de wereld om hem heen absurd is, maar het beeld dat hij daar zelf in zijn geest van heeft gevormd. Die wereld is alleen maar 'onzinnig'. Maar dit betekent nog niet dat dit leven het niet waard is om geleefd te worden. De mens is immers volledig vrij om op welke manier dan ook zelf zin te geven aan dat eigen leven.

Essentieel voor Camus is dat de mens niet in zijn lot berust, noch zich ermee verzoent. Hij moet een leven zonder troost aanvaarden en weigeren zich vast te klampen aan valse hoop. Strijdbaar neemt hij het heft in handen. En in het besef dat "zijn vrijheid tijdelijk, zijn bewustzijn vergankelijk en zijn opstandigheid zonder toekomst is", dient de mens zijn avontuurlijke weg te vervolgen in de tijd die hem hier op aarde is gegund.

'La peste', Camus' vermaarde roman over de stad (Oran) die als gevolg van een pestepidemie totaal geïsoleerd is, vormt de overgang tussen de twee cycli. De epidemie die op volkomen willekeurige wijze de een treft en de ander ongemoeid laat, kan als metafoor dienen voor het absurde, het niet te vatten noodlot, dat de mens op vergelijkbare wijze overvalt en waartegen elk streven vruchteloos lijkt. En net als de consequentie die Camus uit Sisyphus' mythe trok zijn er ook hier slechts twee reacties mogelijk: een passief fatalisme òf een actief verzet, hoe uitzichtloos het laatste ook moge lijken. Wat daarmee te winnen valt is níet de overwinning op het absurde, i.c. het uitbannen van de epidemie – dat is per definitie onmogelijk – maar het leren kennen van zaken als vriendschap en tederheid, en van de herinnering daaraan, zoals de hoofdpersoon van het boek, de arts *Rieux*, het tot besluit formuleert.

Deze tijdens de oorlogsjaren geschreven roman kan, als eerste van Camus' tot dan toe voltooide werken, behalve als een filosofisch, ook als een politiek *statement* worden gelezen: in een dagboekfragment uit 1942 associeerde Camus de ratten die de pest verspreidden zelf met de nazi's die Europa en grote delen van Noord-Afrika overspoelden. Maar het boek voegt nog een nieuwe dimensie toe aan het verzet van de mens tegen het lot: de gedachte dat het individu deze strijd alleen en in eenzaamheid moet voeren, die de tragiek van 'L'Étranger' typeerde, heeft in 'La peste' plaatsgemaakt voor de overtuiging dat de gemeenschappelijkheid van dat lot mensen bindt, en dat de slag daarom beter in onderlinge solidariteit kan worden geleverd.

Onder vuur

In de door hemzelf als *les révoltes* geëtiketteerde cyclus slaat Camus een andere toon aan; desondanks vormt dit werk een logisch voortzetting van de in 'La peste' gecombineerde thema's. Hoewel hij ook in deze tweede serie literair, filosofisch en toneelwerk nog steeds de wijsgerig gefundeerde opstand predikt en daaraan een duidelijke politieke wending geeft, is hij toch vooral op zoek naar de grenzen die de opstandige mens *coûte que coûte* in acht moet blijven nemen. In 'L'Homme révolté' formuleert hij dit standpunt aldus: "Om ten volle te bestaan moeten mensen in verzet komen, maar dit verzet behoort de grens te eerbiedigen waar het leven van mensen in gemeenschap begint." Want men moet, schrijft hij elders, "voorzichtig omgaan met het bloed en de vrijheid van anderen." Het nihilisme – 'er is geen god en dus ook geen gebod' en: 'alles is geoorloofd zolang het de zaak maar dient' – waarmee terreur doorgaans wordt goedgepraat, wijst hij rigoureus en logisch beargumenteerd van de hand.

Dit standpunt brengt Camus, na aanvankelijk zelf ook met het communisme te hebben geflirt, in conflict met de radicale

Franse marxisten, onder wie *Jean-Paul Sartre*, die na de oorlog, vanuit hun geriefelijke clubfauteuil maar met veel bravoure, *Stalins* terreur in de Sovjet-Unie verdedigen met een onbarmhartig 'waar gehakt wordt vallen spaanders'. Camus kan en wil niet accepteren dat er doelen zijn die geweld dat onschuldigen treft als middel kunnen rechtvaardigen. Nòch met een beroep op de geschiedenis, nòch met een beroep op de toekomst acht hij dat toelaatbaar.
Door die overtuiging jaagt hij niet alleen zijn voormalige marxistische vrienden tegen zich in het harnas, maar komt hij ook van twee kanten onder vuur te liggen als korte tijd later de Algerijnse kwestie op gewelddadige wijze escaleert. Camus, die zich verbonden voelt met het armoedige Algerijnse volk – merkwaardig mengsel van Fransen èn Arabieren, waaruit hij zelf afkomstig is – verklaart zich solidair met het Algerijnse vrijheidsideaal. Dat brengt hem in conflict met de koloniale *die hards* in het moederland.
Tegelijkertijd echter wijst hij de terreur af waarmee de Algerijnen hun doel denken te bereiken en verzet hij zich bovendien tegen een radicale arabisering van het land waardoor Algerijnen van Franse origine in de verdrukking zouden komen. Dit levert hem de minachting op van de Algerijnse onafhankelijkheidsbeweging. En zo raakt Camus bekneld in de ongemakkelijke positie van de politieke activist die door beide strijdende partijen als een lafaard dan wel een verrader wordt gezien. Het doet hem besluiten zich niet meer met de praktische politiek te bemoeien.

Met een parafrase op de bekende leuze uit de Franse revolutie, zou men de twee cycli in het werk van Camus kunnen samenvatten onder het motto *'Ni Dieu, ni Marx'*. Terwijl hij het christelijk geloof kapittelt als bieder van valse hoop en troost in het licht van het eeuwig absurde, wijst hij het marxisme af vanwege de daarin als autonoom beschouwde gang der geschiedenis. Beide zijn in de ogen van Camus ideologieën die de mens de vrijheid ontnemen om het leven naar eigen hand te zetten.
In 'L'Homme révolté' legt hij een logische relatie tussen wat hij als 'twee religies' omschrijft: "Terwijl het christendom pessimistisch is ten aanzien van de mens, is het optimistisch ten aanzien van het menselijk lot. Het marxisme, pessimistisch ten aanzien van dat lot, pessimistisch ten aanzien van de menselijke aard, is optimistisch ten aanzien van de loop der geschiedenis (innerlijke tegenspraak!)." Ik daarentegen, besluit Camus, ben "pessimistisch met betrekking tot de menselijke aard", maar "optimistisch (...) met betrekking tot de mens."
In zijn ontmythologisering van het leven betoont Camus zich een existentialist van onvervalst Franse makelij: de mens is zelf zijn eigen, zijn enige doel; daarbuiten heerst de 'onzin'. Maar anders dan bij het existentialisme van bijvoorbeeld Sartre het geval is, vervult dit besef Camus geenszins met walging. Hij is wars van het 'sartriaanse' soort cynisme dat hij als een te bestrijden verlokking voor alle intelligente mensen beschouwt. Meest opmerkelijke in Camus' denken is, dat hij vanuit een ontluisterend aandoend mens- en wereldbeeld, en een acceptatie van het absurde, komt tot een pleidooi voor de kunst, de moraal en vooral ook voor de levensvreugde. Dat heeft hem de kwalificatie 'heilige zonder God' opgeleverd en verklaart waarom zijn werk vooral theologen altijd heeft gefascineerd.

Wroeging

Wat bij lezing van de postume, lang uitgestelde uitgave van 'De eerste man' een schok teweegbrengt is het rechtstreekse, sterk autobiografische karakter ervan. Waar in de min of meer voltooide hoofdstukken en fragmenten nog namen zijn veranderd en de auteur achter een fictieve verteller lijkt schuil te gaan, zijn de losse aantekeningen en voorlopige schetsen op een onthullende manier direct, persoonlijk en intiem. En de wroeging die uit de losse notities spreekt is ronduit onthutsend. Camus gooit daarin zijn frustraties op papier over het feit dat hij naar zijn gevoel zijn eenvoudige afkomst en ouders heeft verraden en, in zijn pogen zich intellectueel te ontwikkelen, op onacceptabele wijze egoïstisch is geweest. En de grote vraag is wat deze spijtbetuiging betekent voor de rest van zijn werk. Ziet hij zijn eigen leven dan toch als de grote leugen waartegen hij zo lang en intensief heeft gevochten?
De moeder die Camus ten tonele voert is ongeletterd en beschikt over een vocabulaire van hooguit vierhonderd woorden. Zij is wel onwetend, maar niet berustend. Zij is gelaten maar tegelijkertijd onverzettelijk, trouwhartige voortploeterend op de ooit, in een ver en vergeten verleden ingeslagen weg, zonder een uitzicht dat verder reikt dan de dag van morgen.
Die moeder blijkt bij nader inzien Camus' ultieme Sisyphus. Zij heeft net als de mythologische held geen geschiedenis, want zij is van alle tijden. En zij heeft evenmin een toekomst, want haar lot zal nooit veranderen. Die moeder staat model voor de lijdende mensheid, de hardwerkende, maar historieloze massa. 'De eerste man' kan gezien worden als een poging van Camus de moeder en die massa alsnog een geschiedenis te geven.
De tragiek is echter dat Camus beseft dit tribuut alleen te kunnen brengen dankzij het feit dat hij zichzelf, als vooraanstaand intellectueel, aan die onmondige massa en aan 'de nacht van moeders waarheid' heeft ontworsteld. Hij – de man die, naar eigen zeggen, nooit genas van zijn jeugd – voelt dat echter niet als een bevrijding, maar als een ontworteling, een vorm van vervreemding en een verloochening van zijn eenvoudige afkomst. Camus benijdt de massa om haar onwetendheid. De onmondigen, van wie niets anders overblijft dan "een ontastbare herinnering – de lichte as van een aan de bosbrand verschroeide vlindervleugel", acht hij groter dan zichzelf. Hij is, kortom, jaloers op Sisyphus in het besef er zelf geen te zijn. Deze constatering roept uiteraard de vraag op of Camus het compromisloos accepteren van het absurde, dat hij voorstond, zelf wel ten volle heeft kunnen opbrengen. Hij zal het antwoord daarop altijd schuldig blijven.

Werk van Albert Camus in Nederlandse vertaling, waaronder de postuum uitgegeven roman 'De eerste man', verscheen bij uitgeverij De Bezige Bij. Voor dit artikel is onder meer gebruikt gemaakt van Ger Verrips' 'Albert Camus – een leven tegen de leugen' dat onlangs bij uitgeverij Balans is verschenen.

De mens kan zich een leven zonder bewustzijn niet voorstellen. Maar hoe zit dat bij dieren? Bewijzen dat dieren al dan niet over bewustzijn beschikken is onmogelijk. Maar is dat eigenlijk wel nodig om onze houding jegens dieren te bepalen?

Het is niet eens zo moeilijk te begrijpen. Er bestaat een prik tegen varkenspest, maar ingeënte varkens zijn niet te onderscheiden van besmette varkens. Ze zijn dus onverkoopbaar en er zit niets anders op dan ze te 'ruimen'. Kortom, een varken inenten is net zoiets als een stoel repareren voor je hem bij het afval zet.
Maar is een varken wel een stoel? In dezelfde week waarin de minister van landbouw opnieuw besloot geen inentingsprogramma op te zetten, zond de BBC een programma uit over intelligentie-onderzoek bij varkens en over varkens als gezelschapsdier, over varkens die computerpuzzels oplosten, en over varkentjes die ervan genoten op schoot te zitten.
Een varken is geen stoel. Varkens zijn, op hun manier, intelligente en aanhankelijke mededieren, en wie het schrijnend noemt dat ze op dit moment in grote aantallen als bedrijfsafval worden afgevoerd, drukt zich, zo lijkt het, erg voorzichtig uit. Toch is het de vraag of dat inderdaad niet slechts zo lijkt.
Een computerprogramma dat zèlf een puzzel oplost, is gauw geschreven. En er is niet eens zo heel veel fantasie voor nodig om de speelgoedbeer die door zijn kleine baasje of bazinnetje geknuffeld wordt tevreden te zien kijken. Is zo'n varken ècht intelligenter dan een paar regels computercode, ècht gevoeliger dan een lappenpop, en wat betekent dat dan voor de manier waarop we met varkens omgaan? Dat zijn, in zekere zin, de vragen waarop de auteurs van 'Animal Consciousness and Animal Ethics – perspectives from the Netherlands' een antwoord zoeken.

Parallellen

Ooit was de wereld in de ogen van haar bewoners een bezield geheel, bewoond door kleinere bezielde gehelen. Maar de afgelopen eeuwen is het Westerse wereldbeeld sterk gemechaniseerd: de wereld bestaat uit dingen die via domme regels inwerken op andere dingen. *Descartes*, die volgens velen de aanstichter van deze omslag in het denken was, zag alleen nog ruimte voor de ziel als bewoner van het menselijk lichaam. Wat die ziel daar deed, en hoe die zich met zijn vervoermiddel verstond, was onduidelijk, en is dat sindsdien grotendeels gebleven: het lichaam-zielprobleem.
Inmiddels beschikken we over computers die analyseren en redeneren op een manier die we goed menen te snappen. We weten meer over de bouw van hersenen, en zien daarin voldoende parallellen met de bouw van computers om ons voor te kunnen stellen dat òns denken en òns redeneren op een 'mechanische' manier door hersenen kunnen worden uitgevoerd. Daarmee is een klein stukje van het lichaam-zielprobleem opgelost: het denken en redeneren van de ziel is gaan samenvallen met de elektrische activiteit van de hersenen. Maar er blijft nog een boel over. We zijn ons bewust van de wereld om ons heen, en van onszelf als onszelf. Hoe dàt werkt weten we echt niet. Het lichaam-zielprobleem is een hersenen-en-bewustzijnprobleem geworden.
Descartes was niet de enige boosdoener. Het moderne wetenschappelijke onderzoek naar diergedrag, de ethologie, heeft veel te danken aan de opkomst van het behaviorisme in de psychologie. Een behaviorist is iemand die zich niet bekreunt om ziel of bewustzijn, en alleen kijkt naar gedrag, en naar de manier waarop gedrag verandert onder invloed van – meetbare – uitwendige en inwendige prikkels. Die aanpak werd gretig overgenomen door de grondleggers van de moderne ethologie, waaronder de zeer gezaghebbende Nederlander *Nico Tinbergen*. Tinbergen heeft nooit ontkend dat dieren een bewustzijn zouden kunnen hebben, maar hij ging er in zijn onderzoek van uit dat je diergedrag, simpel samengevat, niet moet verklaren in mentale

Tussen *mens* en STOEL

Bart Voorzanger

Jeff Koons: Michael Jackson and Bubbles (1988)

termen als het zonder ook gaat. Descartes en Tinbergen moeten het in vele stukjes in 'Animal Consciousness' dan ook, steeds opnieuw, ontgelden.
En intussen balanceert het varken tussen mens en stoel.
Maar het tij keert. Het behaviorisme in de psychologie is passé. Het boeiendste, meest tot de verbeelding sprekende onderzoek aan diergedrag van de afgelopen decennia is uitgevoerd door antropologen die, nog net niet participerend, observeerden hoe grote mensapen samenleven: vrouwen als *Dian Fossey* en *Jane Goodall* die er geen probleem in zagen hun studie-objecten als subjecten te zien. En ook 'echte' ethologen als *Marian Dawkins* en *Donald Griffin* besloten dat het tijd werd om het bewustzijn van dieren weer eens wat centraler te stellen. Alleen, hoe doe je dat?
Geen frustrerender onderwerp dan het bewustzijn. Dat komt deels doordat het, zoals *Van der Steen*, een van de auteurs van 'Animal Consciousness', het formuleert, een 'paraplubegrip' is: het betekent in allerlei contexten net weer iets anders, en wie dat negeert kan discussies flink wat ingewikkelder maken dan nodig is. Maar met dat inzicht alleen zijn we er nog lang niet. We kennen het bewustzijn allemaal van zo dichtbij als je iets maar kennen kunt, van binnenuit. We zíjn bewustzijn. Maar leg maar eens uit wat het is, wat voor verschil het maakt, hoe het zijn zou als het ontbrak.
Het bewustzijn van anderen is onzichtbaar. We dichten het ze toe, en zouden ons ellendig voelen als ze het niet bleken te hebben. Maar pas op: we dichten de mensen die ons nastaan – geografisch of emotioneel – een veel omvangrijker en gevarieerder bewustzijn toe dan mensen met wie we niks hebben. Schrijven we niet vooral bewustzijn toe aan medemensen bij wier bewustzijn wij belang hebben? En doen we dat niet in elk geval als het om mededieren gaat: ons eigen huisdier als een 'hij' of 'zij' met een naam en zieleroerselen, en het varken van de agrotechniek als een 'het' met economische waarde?
De auteurs van 'Animal Consciousness' komen er niet uit. Sommige kiezen ervoor dieren (enig) bewustzijn toe te kennen. Ze doen dat *(Lijmbach)* bijvoorbeeld omdat fenomenologische filosofen als *Plessner* en *Buytendijk* dat eerder deze eeuw ook deden, al blijft onbesproken waarom we die daarin zouden volgen. Ze doen het *(Wemelsfelder)* omdat ze zelf onderzoek aan het opzetten zijn waarin dat uitgangspunt fraaie inzichten belooft (die belofte hoeft alleen nog maar te worden ingelost). Of ze doen het *(Van Rooijen)* omdat we op grond van evolutionaire en fysiologische overeenkomsten tussen mensen en sommige andere dieren alle reden hebben ook gevoelsmatige overeenkomsten tussen hen en ons te vooronderstellen.
Maar dat brengt ons dan onmiddellijk bij weer een andere auteur *(Bermond)* die op grond van fysiologische verschillen tussen mensen en dieren betoogt dat dieren de betrokken gevoelens juist helemaal niet kunnen hebben. "Wie het weet mag het niet zeggen", zei mijn oude tante Bets altijd als zij een raadseltje opgaf.

Puddinkjes

Vorstenbosch concludeert in zijn bijdrage dus kennelijk terecht dat er geen doorslaggevende wetenschappelijke redenen zijn om juist wel of juist niet in bewustzijn bij dieren te geloven. Toch meent hij dat die sceptische conclusie – wij weten het niet, en meer valt er vooralsnog niet over te zeggen – het eind van het verhaal niet hoeft te zijn. Aan *Helm* ontleent hij het idee van een 'geloofsstrategie': naast de dingen die je gelooft omdat je dat nu eenmaal niet kunt helpen, zijn er allerlei zaken die je kunt besluiten te geloven. Geloofsstrategieën zijn er in soorten. Sommige eisen duidelijke aanwijzingen voor je iets gelooft, andere staan geloof pas toe als flink wat pogingen de opvatting in kwestie met zorg te ontkrachten mislukt zijn; bij sommige gaat het vooral om wat je, gegeven de beschikbare aanwijzingen, wel en niet geloven moet, bij andere vooral om wat je wel en niet geloven mag; en zo zijn
er nog wat variabelen. Volgens Helm zou je zulke geloofsstrategieën kunnen kiezen en, in elk geval volgens Vorstenbosch, is die keuze deels contextafhankelijk en zullen of moeten daarbij morele overwegingen een rol spelen. Een voorbeeld daarvan geeft hij zelf: hij hoopt dat rechters als het gaat om hun geloof inzake verdachten, in hun professionele bestaan een veel strengere geloofsstrategie zullen hanteren dan in hun privéleven. Waarom hij dat hoopt is onduidelijk. Wat doet het ertoe wat de rechter gelooft, zolang die zijn vonnis maar laat afhangen van de vraag of de schuld van de verdachte wettig en overtuigend is aangetoond?
Waarom Vorstenbosch het idee van Helm omarmt, vermeldt hij niet, en waarom de lezer dat zou moeten doen dus evenmin. En dat is kenmerkend voor dit boek, misschien wel voor deze hele discussie of zelfs voor dit soort discussies in het algemeen. In vrijwel elk stuk zijn cruciale elementen in het betoog te vinden, die terloops, in een bijzinnetje, worden opgevoerd: "Het lijdt uiteraard geen enkele twijfel dat zoogdieren pijn ervaren, maar ..."; "Al kunnen dieren natuurlijk niet vooruitkijken, niet plannen of zich dingen voornemen, toch ..."; dat soort uitspraken. Nergens wordt daarbij dan uitgelegd waarom dat uiteraard of natuurlijk zo is, waaruit dat blijken zou, of wat daarvoor pleit. De auteur gaat ervan uit dat de lezer het ook zal vinden en dat het geen betoog behoeft. Maar als je al die dingen even niet vanzelfsprekend of natuurlijk vindt, dan storten wel erg veel verhalen in elkaar als puddinkjes waarin de kok geroerd heeft met een afgelikte lepel.

De eerste twee delen van het boek – bewustzijn in een filosofisch en bewustzijn in een wetenschappelijk perspectief – maken in elk geval duidelijk dat over bewustzijn bij dieren geen enkele consensus bestaat. Als het alleen maar ging om een wetenschappelijke discussie, dan konden we het bij die conclusie laten. Maar ergens daar ver van ons bed, buiten gehoorsafstand, buiten reukafstand, leven nog steeds miljoenen varkens in omstandigheden waarvan de meesten van ons liever niet te veel willen weten. Ze worden behandeld als kapotte stoelen die in de weg staan, en besproken als een schadepost voor veehouder en vaderland. Wat doen we eraan?
Wie neigt tot een aanzienlijk scepticisme krijgt nogal eens het verwijt dat hij inconsequent of zelfs flink onwaarachtig is: je spreekt je nergens over uit, maar je doet wel van alles en dat verraadt dat je wel degelijk dingen gelooft. Je loopt van hier naar daar dus je gelooft kennelijk dat de grond zich niet zo maar voor je zal openen; je eet geen vlees dus je gelooft kennelijk dat dieren kunnen lijden. Dat soort kritiek negeert het onderscheid tussen geloven en het tot nader orde ergens van uitgaan'. Ik weet niet wat de vloer zal doen, maar ik heb zin in koffie dus ik ga mij een kopje halen; het alternatief is snakkend blijven zitten, en dat lijkt me vervelend. Ik weet niet of dieren lijden, maar ik heb geen zin aan dat leed bij te dragen als ze dat inderdaad doen, dus ik mijd de slager. Dat lijkt wat op Vorstenbosch' en Helms verhaal over geloofsstrategieën, alleen gaat het niet om geloof maar om gedrag, om een gedragsstrategie. Net als bij de rechter die er in zijn hart wellicht van overtuigd is dat die vent voor hem een boef is, maar die hem toch vrijspreekt omdat het bewijsmateriaal juridisch niet deugt.

Gratuit

Het derde deel van 'Animal Consciousness' gaat expliciet over dierethiek. Het vaste stramien van vrijwel elk verhaal is dat men visies weergeeft van andere auteurs, vervolgens betoogt dat die visies consequenties hebben die men niet lust en dus ethisch onaanvaardbaar vindt, en dan besluit met een eigen visie die die consequenties niet heeft, die men daarom wèl aanvaardt, en die men daarom algemeen aanvaardbaar acht. Dat is een erg indirecte manier om op te schrijven wat je wel en niet goed vindt plus de gratuite mededeling dat anderen dat oordeel moeten delen. Een kleine samenvatting:
Esteban Rivas kiest voor een radicale positie: alle wezens met gevoel dienen gelijk behandeld te worden, dus dienen alle mensen en andere dieren gelijk behandeld te worden. Hij bespreekt enkele ethische theorieën die niet zo ver gaan en verwerpt ze omdàt ze niet zo ver gaan.
Jan Grommers constateert dat de Europese en nationale regelgeving de nadruk legt op het vermijden van onnodig leed en het bevorderen van een bestaan in redelijke harmonie met de omgeving. Dat klinkt mooi, maar het leidt tot eindeloze discussies waarin onze zorg voor het welzijn van dieren volgens Grommers geleidelijk verwordt tot de verplichting aantoonbare inbreuken op dat welzijn te vermijden. Dat vindt hij te weinig dus hij concludeert dat die benadering ethisch niet deugt.
Frans Brom begint eveneens bij de Nederlandse wetgeving die het welzijn van dieren beschermwaardig acht, wat natuurlijk onmiddellijk leidt tot verwarrende discussies tussen mensen die ieder onder welzijn zo het hunne verstaan. Brom meent daarom dat het begrip welzijn verhelderd moet worden, en hij doet dat door uiteen te zetten wat híj daaronder verstaat. Welaan, dat weten we dan.
Ook *Henk Verhoog* en *Thijs Visser* vinden van alles over wat we dieren wel en niet mogen aandoen. Zij zoeken het vooral in de 'integriteit' en het 'wezen' van dieren, of zelfs van soorten, die wij intact moeten laten. Wat dat 'wezen' precies is, blijft duister – zo duister als verhalen over wezenlijkheden maar zijn kunnen – maar het is het product van een "langdurig evolutionair en/of socio-cultureel proces (in het geval van gedomesticeerde dieren) van aanpassing aan een bepaald milieu". De auteurs zijn tegen genetische modificaties, en al helemaal tegen de inbreng van soortsvreemde genen. Kennelijk is dat proces niet langdurig genoeg?Opmerkelijk is overigens dat vrijwel alle 'ethische' bijdragen het belang van het bewustzijn flink relativeren; wat wij vooral dienen te respecteren is de 'integriteit', het 'wezen', de 'eigenheid', of de 'intrinsieke waarde' van dieren, en daarin speelt bewustzijn nauwelijks een rol. Zouden de auteurs zoiets ongrijpbaars als 'bewustzijn' toch nog te concreet vinden? Zijn ze bang dat er straks iemand komt die aantoont dat dieren het niet hebben? En dekken ze zich daartegen alvast maar in door te schuilen achter nog weer ongrijpbaarder zaken, waarvan het echt onmogelijk is te laten zien dat ze niet bestaan?
En voor wie schrijven deze dierethici eigenlijk? Voor mensen die vinden dat we met dieren zo ongeveer mogen doen wat we willen of wat de markt 'nu eenmaal' dicteert? Maar die worden door dit soort warrige wazigheden toch alleen maar gesterkt in hun overtuiging?

Ik zie wel eens een dier. Een kat op straat die me een kopje geeft. Of een bok in Artis die me met een kopstoot duidelijk maakt dat dit zijn terrein is. En ik kan me niet voorstellen dat ik zo'n beest ooit in de nek zou grijpen om het te doden en op te eten. Ik ben het met de meeste ethici in deze bundel dan ook van harte eens dat onze landbouwhuisdieren veel en veel beter behandeld zouden moeten worden dan nu gebruikelijk is. Maar een kopje van de kat, en zelfs een kopstoot, sterkt mij meer in die morele mening dan duizend loze woorden.

Naar aanleiding van: M. Dol, S. Kasanmoentalib, S. Lijmbach, E. Rivas, R. van den Bos (red.): 'Animal Consciousness and Animal Ethics – Perspectives from the Netherlands', Van Gorcum, *f* 59,90.

Vermogen tot

Kunnen kinderen filosoferen?

Misschien nog wel beter dan volwassenen,

zeggen volwassenen.

Geleidelijk doet het vak-zonder-foute-antwoorden

op de basisschool zijn intrede.

"Wanneer krijgt een kind nou nog de kans

om creatief na te denken?"

Eugène van Haaren

"Geluk duurt je hele leven."
"Niet waar. Als je dood bent heb je geen geluk meer."
"Jawel, want dan kan iedereen je komen opzoeken bij je graf."
"En als je dood bent, kun je weer terugkeren op aarde. Dat is geluk."
"Maar misschien wil je wel helemaal niet terugkeren!"
"Dan heb je pech!"

Het duurt even voordat leerkracht *René Hof* zijn groep 8 weer tot bedaren weet te brengen. De ruim twintig leerlingen van de oecumenische basisschool Het Kruispunt in Amsterdam-Zuidoost zijn hoorbaar gegrepen door het thema van de filosofieles van deze week: geluk. Hof is dit jaar met zijn klas begonnen te filosoferen. Eén keer in de week op maandagochtend in plaats van de gebruikelijke 'weekendkringen' waarin kinderen vertellen wat ze in het weekend heeft beziggehouden. Bij het gewone kringgesprek bleek te vaak hetzelfde groepje kinderen dat op een sportclub zit of uit is geweest aan bod te komen. De kinderen die in het weekend geen spectaculaire dingen deden zaten er dan altijd een beetje voor spek en bonen bij. "Met filosofie hoef je niks bijzonders te hebben meegemaakt. Iedereen kan bijzondere gedachten hebben die anderen kinderen weer aan het denken zetten."

Sinds enkele jaren staat het filosoferen met kinderen, al eerder ontwikkeld in de Verenigde Staten, sterk in de belangstelling. Begin jaren '90 werd er voor het eerst op enkele Nederlandse basisscholen geëxperimenteerd met het vak. Inmiddels zijn al ruim 800 lesmappen verkocht en wijdde dit jaar de Nederlandse Onderwijs Televisie een hele serie aan kinderfilosofie.
Wettelijk zijn basisscholen niet verplicht om aan filosofie te doen en gezien de overvolle roosters lijkt het ook een bijna ondoenlijke taak om directies te vermurwen tijd voor weer een nieuw vak in te ruimen. Daar zijn goede argumenten voor nodig. Volgens *Karel van der Leeuw*, universitair docent vakdidactiek en kinderfilosofie aan de Universiteit van Amsterdam, is de filosofieles een van de weinige momenten waarop de mening van de kinderen echt terzake doet. "Het gaat niet om het vinden van de 'juiste' antwoorden maar om het ontwikkelen van denkvaardigheden."
Van der Leeuw is medeoprichter van het Centrum voor Kinderfilosofie dat scholen begeleidt in hun lessen. Het is volgens hem hoog tijd dat kinderen meer op hun eigen denken gaan vertrouwen in plaats van maar alles voor zoete koek te slikken. "Juist in het basisonderwijs waar men het zelfstandig denken hoog in het vaandel heeft, zie je het tegenovergestelde gebeuren. Het enige wat kinderen moeten, is kennis van anderen reproduceren."
Veel belangrijker voor kinderen vindt Van der Leeuw dat ze tijdens zo'n filosofiegesprek in de klas kunnen ervaren dat hun argumenten er toe doen. "Het leuke is nou juist dat de juf of de meester niet stiekem het juiste antwoord achter de hand heeft. Er zijn nou eenmaal vragen waarop niet makkelijk een antwoord te vinden is."

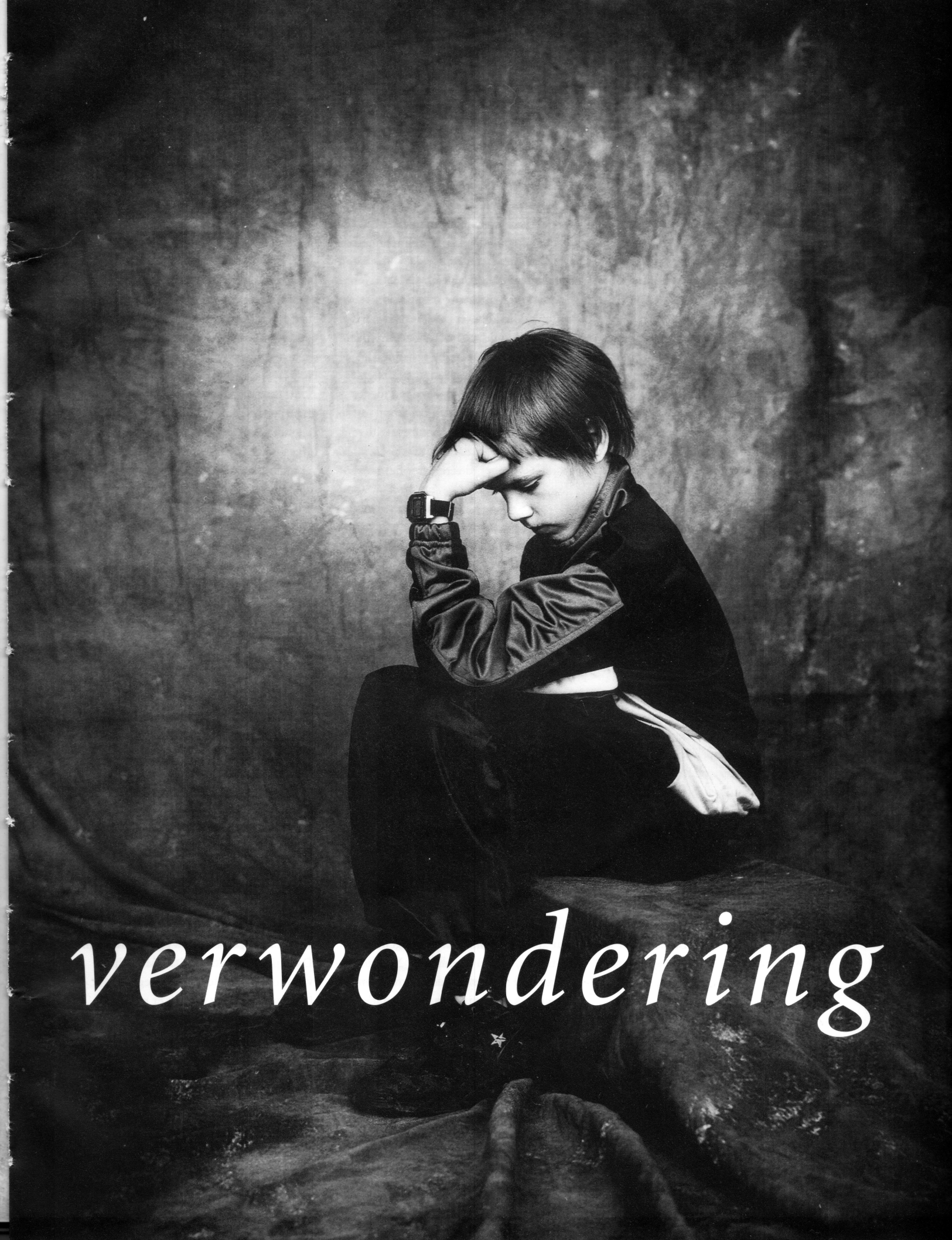
verwondering

"Ook al hebben we het niet over de ideeën van Plato, de grote filosofische vragen worden ook door kinderen aangeroerd," weet *Corien Derks*. Ze is de juf in de bovenbouw van de Dordrechtse Statenschool waar al enkele jaren filosofie op het program staat. Hoewel het die ochtend net wat minder lekker ging, werd er toch flink gedebatteerd over vragen als 'wat is praten, wat is luisteren' en 'moet je nadenken om te kunnen luisteren'.

In de klas zijn net wat voorlopige conclusies getrokken. "Van praten zonder na te denken kun je vaak spijt krijgen." "Denken is praten in jezelf." En: "Met bomen praat je niet. Hooguit tégen bomen want ze kunnen niet luisteren." De gemene vraag van de juf hoe je nou wéét dat een boom niet kan luisteren veroorzaakt vervolgens weer het nodige tumult. "Bomen hebben geen oren", lijkt daarop – voorlopig – een mooi antwoord. Derks: "Kinderen worden kritischer in het stellen van vragen – en ook in het geven van antwoorden – door deze lessen. Ze hebben ook meer aandacht voor elkaar, nemen elkaar serieus. Zelfs het overnemen van andermans mening, wat ze anders nogal veel moeite kost, is niet meer erg. Toen we begonnen was het voor ons nog niet zo duidelijk waarin het filosofische zich van een gewoon kringgesprek onderscheidt. Over dat 'extra' zeiden de kinderen in het begin: "alles wat je zegt is goed". En dat is inderdaad wel een uitgangspunt. Maar er is meer: je moet wat je zegt wel goed beargumenteren. Anders kan het ook op onzin-gesprekken uitlopen."De Amerikaanse grondlegger van het filosoferen met kinderen, *Matthew Lipman*, beweerde zelfs dat het vak agressie zou verminderen. Derks is daarvan nog niet helemaal zo zeker, al merkt ze dat er wel een houding van onderling respect ontstaat. "Als ze ervaren dat praten prettiger is dan ruziën, zou dat wel degelijk tot meer begrip voor elkaar kunnen leiden. Maar in hoeverre ze zich die houding eigen maken valt moeilijk in te schatten. Want dezelfde kinderen die tijdens de filosofieles heel respectvol met elkaar omgaan, kunnen elkaar later weer de kop inslaan op het schoolplein. Dat is niet meteen geregeld."
René Hof probeert zijn filosofieles welbewust ook voor een groter doel in te zetten. "Filosofie moet bijdragen aan de open sfeer in de groep. Er heersten hier ingebakken patronen die ik wilde veranderen. Mensen werden uitgelachen. In de filosofie-kring moest dat anders worden. Als ik merk dat kinderen om iemand beginnen te lachen zet ik de rem op het gesprek. Maar hoe vrijer een gesprek verloopt, des te beter het is."

"Misschien is dat wel wat filosofie leuk maakt: je komt tot nieuwe ontdekkingen en kunt daardoor ook beter met andermans mening omgaan." (Anna)

Ook al is *Berrie Heesen* filosoof, het antwoord op wat filosofie precies is of wat filosofie met kinderen zou moeten zijn, blijft hij schuldig. "Er moet in elk geval nagedacht worden." Net als Karel van der Leeuw is Heesen verbonden aan het Centrum voor Kinderfilosofie. In allerlei cursussen leert hij basisschoolonderwijzers over het nut en de aanpak van filosofie in de klas. En dat je als docent geen filosofie moet geven als je overal antwoord op wilt hebben.
Hoe het niet moet liet de schooldirecteur zien, die een les met 'het geheim' als thema, kwam meemaken. Na afloop wees hij de docente terecht dat ze een volgende keer maar eens eerst aan de kinderen moest uitleggen wàt een geheim nou was. Heesen kan er nu nog opgewonden van raken: "Zo iemand moet gewoon zijn mond houden over dingen waar hij geen verstand van heeft. En nu hij toch op dreef is wil een definitie alsnog snel komen: "Filosofie is de kunst van het vragen stellen. Van antwoorden ga je niet zelfstandig denken." Op scholen waar nadrukkelijk gefilosofeerd wordt, zie je volgens Heesen het gespreksniveau omhoog gaan. "Kinderen geven vaker uit zichzelf redenen waarom ze iets proberen. Ze realiseren zich ook sneller dat één reden vaak niet zaligmakend is."

In de leerplanmap die veel scholen gebruiken om hun lessen te verdiepen staat het zo: "Waar een doorsnee les goed voor is, merk je later wel. Die uitspraak is taboe als we filosoferen.
Het rendement moet onmiddellijk zichtbaar zijn: veranderde inzichten, onder woorden brengen van iets dat vagelijk gevoeld werd, maar nooit was uitgesproken etc. Wat kinderen met die veranderde inzichten doen, kan eventueel veel later pas blijken."
Door te filosoferen denkt Heesen ook dat kinderen zich beter een weg kunnen banen door de samenleving. "Niet door ze moreel beter maken maar door ze beter toerusten om met de diversiteit van deze wereld om te gaan. We moeten over een heleboel zaken in dit leven morele oordelen vellen. Daarvoor moet je je eerst bewust zijn wat dat is, een moreel oordeel."
Niet dat hij er op uit is het denken over goed en kwaad bij kinderen te veranderen. Integendeel. Belangrijk is volgens Heesen wel dat kinderen weten *waarom* ze een bepaalde mening hebben. En daarmee wordt volgens hem de basisschool echt geen fabriek die vroeg-rijpe volwassenen aflevert. Filosofie zorgt namelijk ook voor het in stand houden van verwondering.
"En dat is belangrijk; verwondering verrijkt je leven." Heesen haalt televisie-bioloog *Midas Dekkers* aan: "Ik zie mensen over straat lopen zonder vragen." Heesen: "Dat lijkt me dodelijk. Dan heb je het avontuur van het leven al opgegeven.
Het gaat er gewoon om dat er meer vragen zijn dan antwoorden. Zelfs als je alle vragen hebt beantwoord, zullen die weer tot nieuwe vragen leiden. Dat besef is het verbaal ankeren van verwondering."

En de scholieren kunnen ook de volwassenen nog verrassen. René Hof liet zich

inspireren door een boek van *Julian Barnes* waarin één dier niet meemag op de ark van Noach; de houtwurm. Hij dacht dat zijn klas met de mond vol tanden zou zitten. Niks bleek minder waar. "Al snel kwam de eerste met de bever, een ander noemde sluipwespen, dinosauriërs omdat die de boot zouden doen kapseizen."
Het antwoord van de dinosauriërs was niet eens zo heel ver gezocht. In een eerdere les had dit beest centraal gestaan met daaraan gekoppeld de vraag hoe je nou van iets dat er niet meer was, wist dat het er ooit geweest was. En ondanks dat Het Kruispunt een oecumenische school is, kan in de filosofieles ook de vraag worden gesteld of in het uitsterven van dit pre-historische dier de schepper of de evolutie de hand heeft gehad.
De meeste kinderen kozen voor de tussenoplossing: allebei.
Verontruste reacties van ouders hebben de filosofielessen van meester Hof tot nog toe niet opgeleverd. Al is er tijdens de ouderavonden altijd wel één ouder die wil weten of zijn of haar kind van filosoferen niet onzeker wordt. Corien Derks: "Als je kinderen laat beseffen dat er altijd vragen zullen blijven, dan zullen ze er ook niet meer bang voor zijn. Je realiseren dat er altijd dingen zijn waarop je geen eenduidig antwoord hebt, biedt ook een bepaald soort zekerheid. Verwondering is gewoon realistisch, ook al heeft de mens steeds naar zekerheden gezocht."

"Ik vind filosofie wel leuk omdat ik het leuk vind hoe grote maar ook kleine mensen kunnen filosoferen. Ik vind het leuk als mensen het niet met elkaar eens zijn." (Kev)

Dat er tot voor kort in Nederland geen aandacht was voor filosofie in het onderwijs (zelfs niet in het middelbaar onderwijs) heeft volgens Heesen te maken met de sterke domineescultuur. "Die dempt de zaak flink af. "Slechts binnen het streng gereguleerde kader van de godsdienst konden filosofische vragen aan de orde komen." In een recensie van de schooltelevisie-serie over filosoferen met kinderen ('Het huis met de twaalf deuren'), blijkt het Reformatorisch Dagblad er nog steeds moeite mee te hebben. "Aan het eind van de les", schrijft die krant, "is er geen goed antwoord, er kan wel een antwoord zijn dat de groep het beste vindt. De orthodox-christelijke scholen zullen daar ongetwijfeld anders over denken. Fundamentele vragen zijn niet beantwoord met een democratische meerderheidsopvatting."
Heesen: "Als je zoiets schrijft, heb je niet begrepen waar het om gaat. Wat de groep 'het beste' vindt, betekent gewoon dat in het debat een voorlopige stand van zaken in een groep bereikt kan zijn. Maar daar gaan we niet over stemmen. Je neemt dat mee naar huis en denkt er nog eens over na.
"Filosofie is een proces dat steeds in beweging is en heel wat anders dan het betrekken van politieke stellingen. Uit het filosoferen kunnen volgens mij nooit gemeenschappelijke conclusies voortkomen, bijvoorbeeld over hoe er gehandeld zou moeten worden. Dat mag je zelfs niet vastleggen. Het is aan ieder individu om daar een keuze in te maken." Dat filosofie daardoor geen waardevrij terrein is, geeft Heesen grif toe. "Je kiest voor het nooit aflatende stellen van vragen, niet voor zekerheden en dogma's, en daarmee voor een bepaalde manier van opvoeden.

Niet alleen in Nederland maar ook in het voormalige Oostblok is het filosoferen met kinderen in opmars. Karel van der Leeuw is opgetogen over deze ontwikkeling. "Het vult een beetje de leemte van het Marxisme. Het is de start van een nieuw soort autonoom denken en – wie weet – wel van een democratisch denken."
In steeds meer landen over de hele wereld wordt er met kinderen gefilosofeerd. Tot in de tropische regenwouden van Brazilië aan toe. Dat filosoferen tot onvrede zou kunnen leiden, het gevoel van machteloosheid over de eigen – soms zeer armoedige – levensomstandigheden zou kunnen aanwakkeren, bestrijdt Van der Leeuw. "Dat ze in een ellendige situatie zitten, weten ze toch wel. Maar dat ze desondanks iets hebben waar ze trots op kunnen zijn, leren ze dankzij het filosoferen. Die kinderen leren dat ze zèlf kunnen denken en dat ze zelfstandige persoonlijkheden zijn."

"Filosoferen is voor mij eigenlijk een beetje méér nadenken over vragen die makkelijk te verzinnen zijn maar moeilijk te beantwoorden." (Joey)

Inmiddels is tijdens het gesprek op basisschool Het Kruispunt het inzicht ontstaan dat er verschillende soorten geluk zijn. Iemand kan zich gelukkig voelen, je kunt geluk bedenken en er is toeval. "Geluk hoeft niet altijd geluk te zijn. Je kunt een sportwedstrijd ook winnen omdat je getraind bent."
Maar geluk kun je wel willen, het komt soms wanneer het er zin in heeft: "Als je valt, dan heb je ongeluk."
"Sommigen hebben geluk gekregen. Omdat hun voorouders rijk waren en zij geld hebben geërfd."
"Ja dat klopt! Je hebt ook bij-geluk. Dat draag je bij je, zoals mazzel. Dat heb je dan vaak."
En hoe hou je geluk vast, vraagt Hof ter afronding van zijn les. "Door op het goede pad te blijven", zegt *Kalil* en voordat hij er erg in heeft wordt hij spontaan bijgevallen door enkele klasgenootjes. Giebelend wordt het hitparadenummer van *Linda, Roos* en *Jessica* ten gehore gebracht: "Als je goede dingen voor me doet, zullen er goede dingen voor je zijn."
René Hof kan zijn volgende filosofiethema meteen noteren: "Wat is goed?"

fotografie: Lenny Oosterwijk, met dank aan Job.

'Wanneer heb je voor het laatst iets voor het eerst gezien?' Aan de hand van een alliterende tekstschrijver door de wereld die newMetropolis heet.

Renzo Piano's science-schip

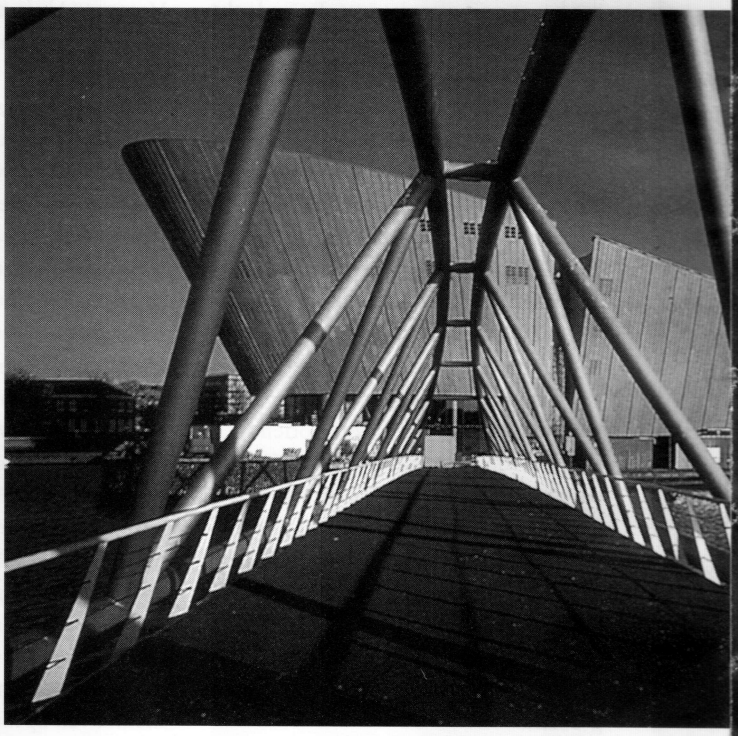

Het gebouw is indrukwekkend, het personeel vriendelijk en voorkomend, de koffie vers gezet en het panorama vanaf het dakterras groots en meeslepend. *newMetropolis*, Amsterdams fonkelnieuwe *science center*, kan eigenlijk al niet meer stuk. De bezoekersaantallen overtreffen de stoutste verwachtingen, zodat de directie nu al een limiet moet stellen aan het aantal belangstellenden dat tegelijk naar binnen mag. De slagzin – 'Een wereld waarin jezelf het grootste wonder bent' – krijgt hier onbedoeld een extra dimensie: het allergrootste wonder is inderdaad de bezoeker zelf, die zich na een kwartier verbaasd afvraagt waarom hij een paar van die schreeuwende, duwende en rennende 12- en 13-jarige *baseball*petjes niet gewoon met de koppen tegen elkaar ramt.
En ze hebben een ijzersterke tekstschrijver ingehuurd. Want ook de vraag 'Wanneer heb je voor het laatst iets voor het eerst gezien?', waarmee het centrum aan de weg timmert, stemt tot nadenken. Het is flauw om in reactie op die vraag te wijzen naar de *exhibits* en doe-dingen die ook al in het Nint, de voorganger van *newMetropolis*, te zien waren; we mogen nog steeds met water knoeien, dammen opwerpen en zeepbellen om ons heen optrekken. Uiteraard vertoont *newMetropolis* bovendien sterke overeenkomsten met soortgelijke centra in andere wereldsteden, zoals La Villette in Parijs of het Londense Science Museum. De aangesneden thema's – de handel in geld en informatie, productie en logistiek, energie en chemie – zijn ook al niet echt origineel te noemen. En die verzameling strijkbouten, stofzuigers en andere antieke elektrieke apparaten, hebben wij die destijds (toe opa, vertel nog eens van vroeger!) al niet in het Evoluon gezien? Allemaal gezeur. Want daar, in het hart van Amsterdam, recht boven de buizen van de IJtunnel, is werkelijk iets groots verricht. En heus niet alleen door architect *Renzo Piano*!

De ontwerpers zijn erin geslaagd om in dat enorme groene schip een topattractie te ontwikkelen waar wetenschap en technologie serieus worden genomen en de afzonderlijke segmenten samen een zinvol geheel vormen. Anders dan bij het Nint het geval was, heeft men bovendien een al te grote opdringerigheid van sponsors en commerciële instellingen die bij zo'n *science center* nu eenmaal groot belang hebben, weten te voorkomen. Daar zijn, naar verluidt, heel wat pittige discussies aan voorafgegaan. Men *bespeurt* de aanwezigheid van een Shell, IBM en

ABN/AMRO, die meer dan royaal aan de totstandkoming van dit project hebben bijgedragen, zonder dat het ook maar een moment irritant wordt. En daar mag beslist de pet voor af.
Positief is zeker ook, dat de vrees voor een centrum dat als een middel in de kritiekloze pro-wetenschap- en -techniek-lobby zou gaan fungeren, niet bewaarheid is. Aanvankelijk leek het basisconcept nog gestoeld op de gedachte dat alle kritiek op wetenschappelijke ontwikkelingen ongefundeerd is, en dat een betere voorlichting de critici vanzelf wel zou bekeren tot vurige fans van een onbekommerde wetenschappelijke en technologische innovatiedrift. Het nieuwe Nint zou een krachtige impuls in die richting dienen te geven. 'Impuls' was dan ook lang de gedoodverfde naam voor het *science center* in ontwikkeling. Het eindresultaat oogt echter alleszins oprecht, straalt geen propagandistische vooringenomenheid uit en geeft ook politieke en maatschappelijke aspecten van wetenschap en technologie de ruimte. Waarom het simpele 'Impuls' echter plaats heeft moeten maken, voor het mondvullende maar nietszeggende en hoogstparmantige *newMetropolis*, is menigeen nog steeds een raadsel.

Een rondgang door het vijf verdiepingen tellende gebouw voert eerst langs de zogeheten 'ringen' waar de bezoeker interactief aan de slag kan in de wereld van handel en geld, of informatief communiceert in 'de digitale ruimte'. De tekstschrijver blijkt ook binnenshuis actief te zijn geweest en heeft zijn alliterende aandrang kunnen botvieren op zaken als 'de koele kijker', 'de ruige regelaar' en de 'miniscule manipulator'; jammer alleen van dat i-tje. Maar ook bij het 'levende tapijt' waar de ziel en de zintuigen van de bezoeker worden uitgelicht, heeft hij zich mogen uitleven. Wij noteren: "Ontdek de essentie van ons mens-zijn. Duik in de geheimzinnige wereld van onze ziel. Verhelder de werking van onze geest. Kom erachter hoe wij mensen al interpreterend, voelend, denkend en samenwerkend onze eigen wereld creëren." Aanmerkelijk prozaïscher gaat het eraan toe in 'de fabriek' waar het erop aankomt ballen zodanig op kleur en grootte te sorteren dat de op computerschermen verschijnende bestellingen accuraat worden afgeleverd. En ook het bouwen van een huis – een activiteit voor de jongste bezoekers – is daarbij vergeleken een nogal praktische aangelegenheid. De wat ouderen trekken een witte jas aan en experimenteren naar hartelust in een heus 'lab', boren naar olie in Antarctica, manoeuvreren met olietankers in een enorm bassin, of wegen in 'de turbine' de kosten, baten en milieuaspecten van uiteenlopende energiebonnen tegen elkaar af. De toegangsprijs kunnen zij in die berekening dan meteen mooi meenemen. Want van een entreegeld van *f* 22,50 voor volwassenen en *f* 15,- voor kinderen tot en met 16 jaar, zal de schoorsteen van dit *newMetropolis* best willen roken.

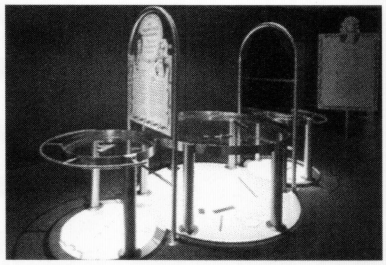

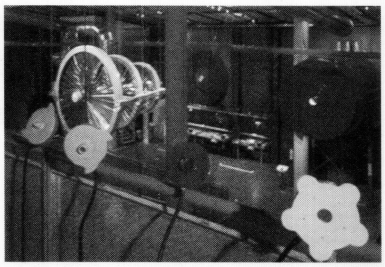

Gert J. Peelen

newMetropolis, Oosterdok 2, Amsterdam.
Tel. 0900 9191 100. Dagelijks geopend.
Openingstijden: zondag t/m donderdag 10.00 tot 18.00 uur; vrijdag en zaterdag 10.00 tot 21.00 uur.
Tijdens de avonduren (17.00 tot 21.00 uur) geldt een gereduceerde toegangsprijs.

fotografie: newMetropolis

symposion

Naar de haaien!

Pieter Vermeulen Museum, Moerbergplantsoen 20, IJmuiden. Tel. (0255) 53 67 26.

De tentoonstelling geeft antwoord op vragen als 'Hoe gevaarlijk zijn haaien nu echt?' en 'Hoe leven ze eigenlijk?'. Via een schaars verlichte onderwatergrot treedt de bezoeker binnen in de leefwereld van de haai.

Tot en met 24 september.

Een maritieme droom
tsaar Peter de Grote en de Russische marine

Marinemuseum, Hoofdgracht 3, Den Helder. Tel. (0223) 65 68 34.

In 1679 maakte Peter de Grote een eerste lange reis door West-Europa. In Nederland bracht hij enkele maanden incognito door als 'onderofficier Peter Michailov'. Europese politiek, industrie, techniek, rariteiten maar bovenal schepen hadden zijn bijzondere aandacht. Vooral het opdoen van kennis over scheepsbouw was voor hem zeer belangrijk. Deze kennis had hij nodig om zijn droom te verwezenlijken: de opbouw van een Russische vloot. In de negentiende eeuw werden, ter illustratie van die machtige vloot, indrukwekkende kunstwerken gemaakt. De expositie toont maritieme objecten en een twintigtal schilderijen die een romantisch beeld schetsen van de Russische marine in de negentiende eeuw. Daarnaast geeft de tentoonstelling informatie over de eerste bezoeken die Peter de Grote aan Nederland bracht. Bezoekers kunnen een kijkje nemen in een replica van het 'tsaar Peterhuisje' uit Zaandam en kennis maken met een hard werkende Peter de Grote op de scheepswerf van de Verenigde Oostindische Compagnie in het zeventiende-eeuwse Amsterdam.

Tot en met 28 september.

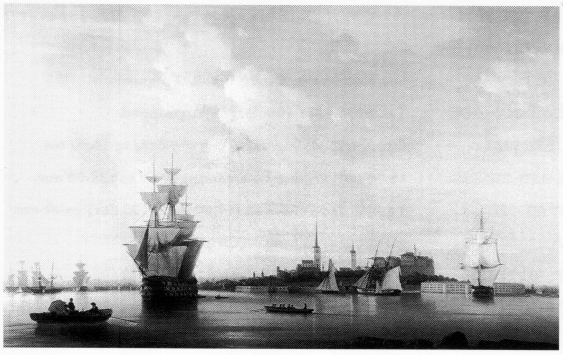

Marinemuseum

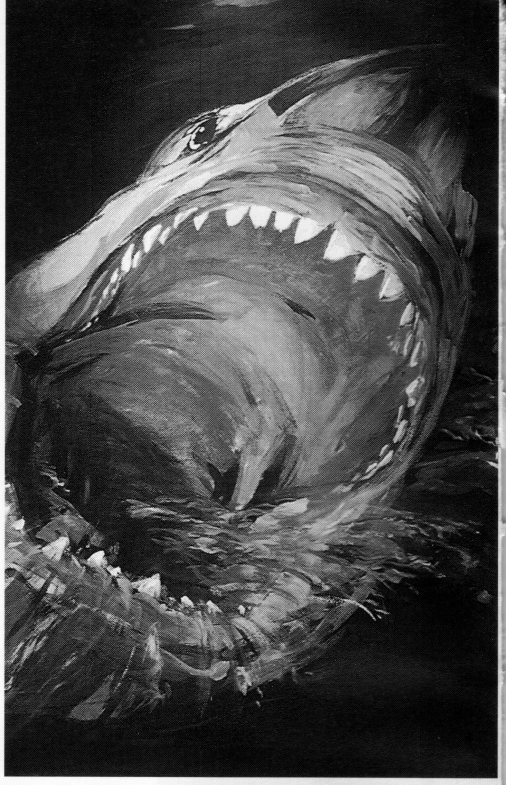

Pieter Vermeulen Museum

Bismillah

Tropenmuseum, Linnaeusstraat 2, Amsterdam. Tel. (020) 5 68 82 15.

Volksprenten uit de islamitische wereld. Hoewel het in de islamitische religieuze kunst is verboden 'bezielde' wezens uit te beelden, worden op volksprenten en gravures veelvuldig personen en mythische figuren verbeeld. Bismillah toont deze fantasierijke en tegelijkertijd ook realistische kunst.

Tot en met 28 september.

Wij, de vogels en het gras

Fries Natuurmuseum, Schoenmakersperk 2, Leeuwarden. Tel. (058) 2 12 90 85.

Natuurlijke en cultuurhistorische aspecten van weidevogels. Te zien zijn opgezette vogels, foto's, geluidsbanden, maquettes, kaarten en statistieken over het leefgebied van weidevogels in Nederland en met name in Frieland, waar ruim een derde van de Nederlandse tureluurs en watersnippen voorkomt. Dat ons land al lange tijd weidevogels kent, blijkt uit de vondst van een duizend jaar oud fop-ei en de overblijfselen van weidevogelbotten. Ook worden plakkaten uit de zestiende eeuw getoond waarin wordt opgeroepen tot een matiging van het eierzoeken. De traditionele gebruiken rond eierzoeken, maar ook de handel in kievitseieren en de export naar Engeland komen aan bod.

Tot en met 28 september.

Buurland maan

Eise Eisinga Planetarium, Eisingastraat 3, Franeker. Tel. (0517) 39 30 70.

De geschiedenis van het maanonderzoek. Vanaf de eerste poging in 1609 om de maan in beeld te brengen met de toen nog bescheiden telescopen tot en met het Apollo-maanlandingsproject. Ook de Russische onbemande maanvluchten worden belicht. Te zien zijn onder meer de eerste foto's van de achterzijde van de maan, van de eerste zachte landing op de maan en haarscherpe foto's vanuit een baan om de maan. Aan de hand van modellen, foto's, kaarten, atlassen en globes wordt het maanonderzoek in beeld gebracht. Ook is een echt maansteentje te zien, door de Apollo-17 astronauten meegenomen naar de aarde.

Tot en met 30 september.

Mysterie van Matilo: Romeinen in Leiden

Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden. Tel. (071) 5 16 31 63.

De resultaten van recent archeologisch onderzoek naar de resten van het Romeinse dorp en fort Matilo nabij Leiden. In de polder Roomburg ontdekten archeologen vorig jaar een deel van een Romeins dorp en van het 'kanaal van Corbulo'. Onder de vondsten is een bronzen ruitermasker, dat nu voor langere tijd in het museum te zien is. Het masker is een van de best bewaarde exemplaren ooit in Nederland gevonden.

Tot en met 5 oktober.

Het groene goud
botanische kennis en gewin

Museum Boerhaave, Lange St. Agnietenstraat 10, Leiden. Tel. (071) 5 21 42 24.

De relatie mens-plant aan de hand van vele voorwerpen en producten uit met name de zeventiende en negentiende eeuw. Onder meer wordt een aantal geurende producten getoond, zoals koffie, tabak, kaneel, kruidnagel en cacao.

Tot en met 19 oktober.

Rekenwonders en superbreinen
40 jaar computergeschiedenis

Universiteitsmuseum, Zwanestraat 33, Groningen. Tel. (050) 3 63 55 62.

Tentoonstelling over computers die de afgelopen vier decennia voor wetenschappelijk rekenwerk zijn gebruikt. In 1958 werden twintig menselijke rekenaars aan de Groningse universiteit overbodig door de komst van de eerste computer, de ZEBRA. Dit staat voor Zeer Eenvoudig Binair Rekenapparaat. Naar huidige maatstaven was dit een apparaat met een gering geheugen. Bij de aanschaf gold ZEBRA echter als de snelste computer van het land en sprak men van een Gronings rekenwonder. De vermaarde ZEBRA vormde het begin van een ontwikkeling naar steeds snellere, duurdere en compactere supercomputers. Het laatste model, de Cray Jxxx, kan zes miljard berekeningen per seconde uitvoeren. Als deze berekeningen op dubbelzijdig A4 zouden worden geprint, ontstond een stapel papier die drie maal hoger is dan de Martinitoren.

Tot en met 19 oktober.

Vis uit de grond

Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie, Vossemeerdijk 21, Dronten. Tel. (0321) 31 32 87.

In het verleden hadden archeologen voornamelijk belangstelling voor materiële overblijfselen ten behoeve van cultuurhistorisch onderzoek. Organische resten kregen slechts weinig aandacht. Tegenwoordig wordt steeds meer het belang van archeologisch botonderzoek ingezien. De opgravingstechnieken zijn zo verfijnd dat naast grote botten ook kleine graten en wervels van vissen worden verzameld. Daarover gaat deze tentoonstelling. Daarnaast valt te zien hoe de vis er in zijn geheel uitziet, waar ze voorkwam, hoe ze werd gevangen, verhandeld, verwerkt, bereid en gegeten.

Tot en met 26 oktober.

Gewapend met goud
machtsstrijd in de vroege Middeleeuwen

Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Rapenburg 28, Leiden. Tel. (071) 5 12 07 48.

Sieraden, muntschatten, glaswerk en wapens uit de periode 400-650 na Christus. De tentoonstelling vertelt het (fictieve) verhaal van een jonge koningszoon, die na de dood van zijn vader zijn positie moet verdedigen. De bezoeker volgt de prins en zijn uitdager vanaf het doodsbed van de koning en wordt zo meegevoerd in de wereld van onze verre voorouders.

Tot en met 26 oktober

De verbeelding van God

Bijbels Openluchtmuseum, Profetenlaan 2, Heilig Landstichting. Tel. (024) 3 82 31 10.

Educatieve tentoonstelling over het ontstaan van het monotheïstische godsbeeld tegen de achtergrond van de oude beschavingen in Egypte, het Midden-Oosten en de Grieks-Romeinse wereld. Wat stellen mensen zich voor wanneer ze het over God hebben? Sommigen hebben een concrete voorstelling, bijvoorbeeld de vaderlijke, oude man op de wolken. Anderen geven de voorkeur aan een omschrijving met behulp van abstracte begrippen of maken zich helemaal geen voorstelling van God. In de expositie wordt duidelijk dat godsdiensten vaak gebruik maken van godsbeelden uit vroegere religies. Die overlevering is het eigenlijke thema van de expositie, die is samengesteld uit archeologische voorwerpen, miniaturen en kleinkunst uit de oude culturen, het vroege christendom en de Middeleeuwen.

Tot en met 2 november.

De grootste elektrificeermachine ter wereld

Teylers Museum, Spaarne 16, Haarlem. Tel. (023) 5 31 90 10.

Op tweede Kerstdag 1784 knetterden in Teylers Museum voor het eerst de vonken van 's werelds grootste elektrificeermachine. Dit lange tijd ongeëvenaarde apparaat werd in 1968 nagebouwd door de TU Eindhoven en is nu in werking te zien op een tentoonstelling over allerhande facetten van statische elektriciteit.

27 september tot en met 30 november.

Utrechts Universiteitsmuseum

De opening

Utrechts Universiteitsmuseum, Lange Nieuwstraat 106, Utrecht. Tel. (030) 2 53 80 08.

Verlengde openingstentoonstelling van het nieuwe universiteitsmuseum. Kaken en tanden vertellen over eten, dreigen en pronken in de mensen- en dierenwereld en over de geschiedenis van de tandheelkunde.

Tot en met 30 december.

Het subterraneum

Natuurhistorisch Museum, De Bosquetplein 6-7, Maastricht. Tel. (043) 3 50 54 90.

Expositie over de vuursteenwinning die zo'n 5100 jaar geleden bij Ryckholt plaatsvond en de mergelwinning uit de blokbrekerstijd. Met onder meer twee levensgrote diorama's: van de vuursteenmijn in Ryckholt en een reconstructie van een gang in een onderaardse kalksteengroeve rond 1850 in de omgeving van Sibbe.

Tot en met 31 december

Middeleeuwse kastelen in Limburg

Limburgs Museum, Goltziusstraat 21, Venlo, tel. (077) 3 52 21 12.

Op basis van de resultaten van wetenschappelijk onderzoek wordt een beeld geschetst van het dagelijks leven op en rond middeleeuwse kastelen.

Tot en met 31 december.

Fourwheel...drive!

jeeps en andere terreinwagens

Legermuseum, Korte Geer 1, Delft. Tel. (015) 2 15 05 00.

Overzichtstentoonstelling over de terreinwagens van de Koninklijke Landmacht. Een beeld van de ontwikkeling van de eerste terreinwagens, via de invoering van Willy's jeep bij het Nederlandse leger in 1945 tot en met de Mercedes-Benz die tegenwoordig in gebruik is.

Tot en met 11 januari 1998.

Gouden legenden

Meermanno-Westreenianum / Museum van het Boek, Prinsessegracht 30, Den Haag. Tel. (070) 3 46 27 00.

Verhalen over heiligen in de Middeleeuwen. De expositie schetst de betekenis en de verspreiding van de Legenda aan de hand van zeldzame Middeleeuwse handschriften, vroege drukken en kostbare voorwerpen zoals beelden en panelen.

11 oktober tot en met 11 januari 1998.

The lost world

Jurassic Park 2

Museon, Stadhouderslaan 41, Den Haag. Tel. (070) 3 38 13 38.

Tentoonstelling over met name het gedrag van dinosaurussen. Te zien zijn onder meer enkele Canadese dinosaurusskeletten. In een nagebootste opgraving is te zien hoe overblijfselen van dinosaurussen worden gevonden en geprepareerd.

25 september tot en met 25 januari 1998.

De oudheid verpakt

Allard Pierson Museum, Oude Turfmarkt 127, Amsterdam. Tel. (020) 5 25 25 56.

Goederen die worden vervoerd, worden meestal goed verpakt. In papier, in dozen, daarna in kisten, deze in een container, en dan in een vrachtauto of in een schip. Hoe ging dat in de oudheid? Er zijn verschillende soorten verpakkingsmaterialen bekend uit de oudheid: houten tonnen, aardewerken vaten en amforen, leren zakken, rieten manden, glazen flessen. Op de tentoonstelling is een grote variëteit aan voorwerpen te zien; van een bronzen portemonnee tot een aardewerken envelop en verder een antieke Egyptische mand, naast een Grieks beeldje van een vrouw met een mand op haar hoofd; een grote wijnton die in Friesland is gevonden, naast een Romeins reliëf waarop een wagen met tonnen is afgebeeld; Grieks aardewerk met afbeeldingen van wijnzakken, kisten en dozen, naast amforen die dienden voor het transport van wijn, olie en vissaus. Een gereconstrueerde doorsnede van een schip laat zien hoe de uitgekiende vorm van de amforen het mogelijk maakte het gehele ruim vol te krijgen.

Van 10 oktober tot en met 1 februari 1998.

Naar Tibet met Kuifje

Rijksmuseum voor Volkenkunde, Steenstraat 1, Leiden. Tel. (071) 5 16 88 00.

De tentoonstelling is gebaseerd op het populaire album 'Kuifje in Tibet' uit 1960. De expositie toont originele schetsen van Hergé en een verzameling voorwerpen die het leven in Tibet illustreren, en gaat in op verschillende facetten van de Tibetaanse cultuur.

Van 26 september tot en met 3 augustus 1998.

Mummies!

Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden. Tel. (071) 5 16 31 63.

Tentoonstelling over mummies en wat de oude Egyptenaren bewoog hun doden te mummificeren; opgezet als een reis naar het dodenrijk waarbij de bezoeker dezelfde hindernissen tegenkomt als de oude Egyptenaren, zoals goden, demonen en de wegen van de ziel.

Tot en met 31 december 1998.

evenementen

De zee, de zee

Artis Aquarium, Plantage Kerklaan 38, Amsterdam. Tel. (020) 5 23 34 00.

Tentoonstelling die een beeld geeft van het leven in de (diep)zee, met onder meer zeedieren op sterk water en een vinvissenskelet.

Tot en met oktober 1998.

Made in the Pacific

Museum voor Volkenkunde, Willemskade 25, Rotterdam. Tel. (010) 4 11 10 55.

Voorwerpen uit de Oceanië-collectie van het museum, zoals voorouderbeelden, neusringen, maskers, neksteunen en gedecoreerde haarversieringen.

Tot en met einde 1999.

Water ter verdediging

nationale waterlinies

Het Nederlands Vestingmuseum, Westwalstraat 6, Naarden. Tel. (035) 6 94 54 59.

Aan de hand van schaalmodellen, videopresentaties en voorwerpen worden de waterlinies en hun invloed op het landschap belicht.

Tot en met 31 december 1999.

Rijksmuseum van Oudheden

Wetenschap & Techniekweek

Activiteiten in het hele land.

De Wetenschap & Techniekweek staat dit jaar in het teken van het thema 'Klein en groot'. Na de opening op 2 oktober vinden allerlei publieksactiviteiten plaats in universiteiten en andere onderzoeksinstellingen, sterrenwachten en musea. Op 5 oktober zijn deze instanties, 140 in getal, voor het publiek geopend. Op dezelfde dag vinden in het hele land zogeheten 'Techniekwandelingen' plaats, waarbij er onder begeleiding van een gids wordt gewandeld langs industriële monumenten, zoals in onbruik geraakte fabrieken, oude gemalen en molens.

Dertien bibliotheken verzorgen in de Wetenschap & Techniekweek een lezing, evenals de Studia Generalia van de Universiteit Twente en de Rijksuniversiteit Groningen. In verschillende universiteitssteden worden debatten gehouden over het thema 'Welke grote en kleine vragen moeten volgens wetenschappers nog worden beantwoord?'

Het traditionele populair-wetenschappelijke boek over het thema 'Klein en groot' wordt dit jaar geschreven door publicist *Govert Schilling*.

Inlichtingen: Stichting Wetenschap en Techniek Nederland. Tel. (030) 2 72 73 50.

Zaterdag 4 tot en met zaterdag 11 oktober

Symposium 'Why this world?'

Vrije Universiteit, zaal Q112 van het W&N gebouw, Amsterdam.

Met als sprekers de fysicus/auteur Paul Davies, de fysicus Sander Bais en de godsdienstfilosoof Henk Vroom, over natuurkundige en religieuze verklaringen van de werkelijkheid. Sluit geloof in een God/grond aan bij het wetenschappelijke zoeken naar een rationele verklaring? En over wat voor soort God hebben we het dan?

Inlichtingen: Bezinningscentrum Vrije Universiteit, tel. (020) 4 44 56 70.

Dinsdag 16 september.

Symposium 'Marie-Louise von Franz'

Conferentiecentrum De Queeste, Dodeweg 8, Leusden.

Lezingen door dr J. van Meurs, dr M. Kardaun, dr H.F. Etter, dr H. van Erkelens, drs R.D. Halley en A.M. Spaink, over de betekenis van het werk van psychologe Marie-Louise von Franz voor de literatuurwetenschap, de natuurwetenschap en de stervensbegeleiding.

Inlichtingen: IVAP, tel. (023) 5 33 10 88.

Vrijdag 17 en zaterdag 18 oktober.

Foto: René van der Weerd

Herzbergs geheim

Is dichten een vak dat je kunt leren? Nee, schreef *Judith Herzberg* ooit in een boekje dat 'Het maken van gedichten en het praten daarover' tot titel had. Het bevatte haar wederwaardigheden als 'docent poëzie' van zo'n cursus voor amateurs, die men toen nog heel modieus *workshop* noemde. In de beheersing van een techniek, schreef Herzberg toen, ligt, anders dan de dilettant denkt, het geheim van de smid niet besloten. Techniek, of wat daarvoor ook mag doorgaan, is eerder een handicap, die het steeds moeilijker maakt om in een gedicht ooit nog iets nieuws en oprechts te zeggen. Zoals:

Als ik oud word neem ik blonde krullen
ik neem geen spataders, geen onderkin,
en als ik rimpels krijg omdat ik vijftig ben
dan neem ik vrolijke, niet van die lange om mijn mond
alleen wat kraaiepootjes om mijn ogen.

Zo'n recept, daar blijft men jong bij, als dichter en als mens. Herzberg zelf is daarvan het beste bewijs. De tijd waarin zij bovenstaande regels, opgenomen in de bundel 'Strijklicht', schreef ligt ver achter haar. De vijftig is zij, geboren in 1934, ruimschoots gepasseerd en kraaienpootjes heeft zij ook. En bovendien is dankzij de P.C. Hooft-prijs waarmee haar œuvre dit jaar werd bekroond, voor haar nu al een plekje gereserveerd in het pantheon der nederlandstalige dichters.
Maar de wanhoop en de gevoelens van ontoereikenheid waaraan de dichter onderhevig is, groeien mee met de erkenning, zoals zij de *workshop*-deelnemers destijds voorhield. En dus zal Herzberg, geheel conform haar eigen theorie, het dichten wel nooit onder de knie krijgen. Gelukkig maar, want juist de pogingen leveren in haar geval prachtige poëzie op. Prachtig, maar lang niet altijd vrolijk, vaak bitterzoet, soms zelfs uitgesproken cynisch. Neem het gedicht 'Rooster' uit de bundel 'Dagrest' (1984); bijtender, maar ook ontroerender, is de angstwekkende herinnering aan een door dood en verderf overschaduwde joodse jeugd zelden onder woorden gebracht:

Angst wordt het vroegste wakker. Wekt dan
verstand en plannen voor de dag,
die dekken hem nog even toe. Waarom
kan kalmte niet eens eerder opstaan, of
het verheugen, waarom is angst zo onbeheerst zo ijverig?
Juf juf ik was het eerst.
Ja hoor dat heeft de juf gemerkt. Ga nou maar
rustig naar je plaats en praat niet voor je beurt.
Vanmiddag, bij geschiedenis, mag je
alles vertellen wat je weet, wat vroeger
is gebeurd.

Herzberg dicht zonder masker en zonder vangnet, los en onbevangen, maar steeds herkenbaar. Zij is in haar poëzie zichzelf, zonder dat het ook maar één ogenblik gênant wordt. En het knappe is dat zij het geheim daarvan bundel na bundel weet te bewaren. Misschien kent zij het zelf niet?

De ochtend stommelt aan de horizon
de vroege vogels knisperen als in de bergen
niet over sneeuw van gisteren
maar om wat nu gaat glinsteren.

D. Prinsen

Het laatst geciteerde gedicht, 'Ochtend', is afkomstig uit 'Wat zij wilde schilderen', de jongste bundel van Judith Herzberg, en najaar 1996 bij De Harmonie verschenen.

OUDE VRIENDEN

De gebroerders Bavink zitten een krantje te lezen in de lounge van de Keizerskroon. Ze wachten daar op de deelnemers aan de door hen georganiseerde reünie van oud-gymnasiasten. Kunt u de gegevens betreffende vijf van hen op een rijtje zetten?

Aanwijzingen:

1 Dirk Haan deed eindexamen in 1956.

2 Degene die in 1957 eindexamen deed, woont in Vaassen.

3 De inspecteur van de volksgezondheid, die in Noordwijk woont, deed vóór 1958 eindexamen.

4 Petra Haan uit Wassenaar deed vóór 1959 eindexamen.

5 De hoogleraar, die in 1955 eindexamen deed, heet niet Herman Sabel.

6 Rob Sabel, de arts, woont niet in Arnhem.

7 Frits Bavink is noch de Arnhemmer noch de referendaris.

		EXAMEN					FUNCTIE					PLAATS				
		1955	1956	1957	1958	1959	Arts	Hoogleraar	Inspecteur	Raadsheer	Referendaris	Arnhem	Den Haag	Noordwijk	Vaassen	Wassenaar
NAAM	Frits Bavink															
	Dirk Haan															
	Petra Haan															
	Herman Sabel															
	Rob Sabel															
PLAATS	Arnhem															
	Den Haag															
	Noordwijk															
	Vaassen															
	Wassenaar															
FUNCTIE	Arts															
	Hoogleraar															
	Inspecteur															
	Raadsheer															
	Referendaris															

Deze puzzel wordt u aangeboden door Puzzelsport, in samenwerking met WCS. Onder de inzenders van de juiste oplossing worden drie boekenbonnen van *f* 25,- verloot.

Stuur uw oplossing vóór
1 november a.s. naar
WCS
Postbus 74768
1070 BT Amsterdam.

NAAM	EXAMEN	FUNCTIE	PLAATS

WCS
WETENSCHAP & CULTUUR & SAMENLEVING

postzegel
is niet
nodig

WCS
antwoordnummer 1771
1000 SN Amsterdam

WCS
WETENSCHAP & CULTUUR & SAMENLEVING

postzegel
is niet
nodig

WCS
antwoordnummer 1771
1000 SN Amsterdam

WCS
WETENSCHAP & CULTUUR & SAMENLEVING

postzegel
is niet
nodig

WCS
antwoordnummer 1771
1000 SN Amsterdam

GRATIS PROEFNUMMER

Mijn naam is _____ □ m □ v
Adres _____
Postcode _____ Telefoon _____
Plaats _____
_____

aankruisen □ *het proefnummer is voor mijzelf*
a.u.b. □ *het proefnummer is voor:*

GRATIS

Naam _____ □ m □ v
Adres _____
Postcode _____ Telefoon _____
Plaats _____

WETENSCHAP CULTUUR & SAMENLEVING
WCS

Gratis proefnummer
Bon Weg? Bel 020 - 444 52 88

PROEFABONNEMENT, 2 NUMMERS VOOR F 14,-

Mijn naam is _____ □ m □ v
Adres _____
Postcode _____ Telefoon _____
Plaats _____
Datum _____ 19 ___ Handtekening

Ik betaal met de door u toe te zenden acceptgirokaart
aankruisen a.u.b. □ *het proefnummer is voor mijzelf* □ *het proefnummer is voor:*

PROEF

Naam _____ □ m □ v
Adres _____
Postcode _____ Telefoon _____
Plaats _____
Gewenste ingangsdatum proefabonnement _____ 19 ___

WETENSCHAP CULTUUR & SAMENLEVING
WCS

Proefabonnement WCS, 2 nummers voor *f* 14,-
Bon Weg? Bel 020 - 444 52 88

JAARABONNEMENT VOOR F 67,50

Mijn naam is _____ □ m □ v
Adres _____
Postcode _____ Telefoon _____
Plaats _____
Datum _____ Handtekening

Ik betaal met de door u toe te zenden acceptgirokaart
aankruisen a.u.b. □ *het proefnummer is voor mijzelf* □ *het proefnummer is voor:*

JAAR

Naam _____ □ m □ v
Adres _____
Postcode _____ Telefoon _____
Plaats _____
Gewenste ingangsdatum jaarabonnement _____ 19 ___

WETENSCHAP CULTUUR & SAMENLEVING
WCS

Jaarabonnement voor *f* 67,50
Bon Weg? Bel 020 - 444 52 88

De juiste verhouding tussen mijn en cijn

HET BEPALEN VAN DE JUISTE FISCALE VERHOUDINGEN, DE BALANS TUSSEN WAT MOET EN WAT MAG IS ONMISKENBAAR EEN CONTINU AANDACHTSGEBIED VAN FISCALISTEN. KPMG MEIJBURG & CO GEEFT DEZE VERHOUDINGEN OP PROFESSIONELE WIJZE INVULLING EN WEET DE BALANS OP VERANTWOORDE WIJZE TE BEÏNVLOEDEN. DE ESSENTIE VAN KPMG MEIJBURG & CO IS TE VINDEN IN ZOWEL DE VEELZIJDIGHEID ALS HET SPECIALISME VAN DE ORGANISATIE EN HAAR ADVISEURS. EEN ORGANISATIE, DIE VOOR ELK FISCAAL VRAAGSTUK OVER SPECIALISTEN BESCHIKT, DIE GOED ZIJN INGEVOERD IN DE DIVERSE BRANCHES EN BESCHIKKEN OVER ACTUELE KENNIS, AANGEVULD MET EEN JUISTE DOSIS CREATIVITEIT.

KPMG MEIJBURG & CO OPEREERT VANUIT RUIM 25 VESTIGINGEN IN NEDERLAND. INTERNATIONAAL GEZIEN WERKT KPMG MEIJBURG & CO OP STRUCTURELE BASIS SAMEN MET HET KRACHTIGE, WERELDWIJDE KPMG NETWERK.

KPMG Meijburg & Co

Belastingadviseurs

Burgemeester Rijnderslaan 10 1185 MC Amstelveen
telefoon 020 656 1656 fax 020 656 1100